

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSLERDE HANİFLİK

HASAN AYDOĞAN

**Danışman
Doç. Dr. Orhan YILMAZ**

YOZGAT - 2021

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSLERDE HANİFLİK

HASAN AYDOĞAN

**Danışman
Doç. Dr. Orhan YILMAZ**

YOZGAT - 2021

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

HASAN AYDOĞAN

...../...../.....

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANI	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ... ..	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi.....	1
3. Kaynaklar	2
3.1. Ku’ran-ı Kerîm.....	2
3.2. Hadis Kaynakları	3
3.3. Tefsir Kaynakları	3
3.4. İslâm Tarihi Kaynakları	4
3.5. Akademik Çalışmalar ve Araştırmalar.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
HZ. İBRAHİM VE HANİFLİK.....	7
1.1. Ana Hatlarıyla Hz. İbrâhim’in Hayatı.....	7
1.2. Haniflik Kavramının Kelime Anlamı.....	14
1.3. Haniflik Kavramının İstilah Anlamı	16
1.4. Haniflik Kavramının İslâmî Bir Kavram Olmadığına Dair Görüşler	17
1.5. İnanç Olarak Haniflik	22
1.6. Yahudilik ve Hristiyanlıkta Haniflik.....	23
1.7. İslâm Öncesi Haniflik İnancı	23
1.8. Kur’ân-ı Kerîm’de Haniflik	30
İKİNCİ BÖLÜM	38
HADİSLERDE HANÎF VE HANİFLİK.....	38
1.1. Hanîf ve Haniflik Kavramının Geçtiği Hadisler	38
1.1.1. “Allah’a En Sevimli Olan Din” Hadisi	38
1.1.2. “Ben Kullarımın Hepsini Hanîfler Olarak Yarattım” Hadisi	39
1.1.3. “Ben Müsamahakâr Haniflik ile Gönderildim” Hadisi.....	41
1.1.4. “Allah Beni Ruhbanlık ile Göndermedi” Hadisi.....	42

1.1.5. “İbrâhim’in Dinine Hanîf Olarak Uy” Hadisi	43
1.1.6. “Yüzümü Hanîf Bir Müslüman Olarak Gökleri ve Yerleri Yaratan Allah’a Döndürdüm” Rivayetleri.....	44
1.1.7. Zeyd b. Amr b. Nufeyl İle İlgili Rivayetler	46
1.1.8. Varaka b. Nevfel İle İlgili Rivayetler.....	49
1.1.9. Kûs b. Sâide İle İlgili Rivayetler.....	52
1.1.10. Ümeyye b. Ebi’s-Salt ile İlgili Rivayetler.....	54
1.1.11. Amr b. Lühay el-Huzâî ile İlgili Rivayetler.....	55
SONUÇ	59
KAYNAKÇA	62

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSLERDE HANİFLİK

HASAN AYDOĞAN

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. ORHAN YILMAZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Tevhid akîdesinin en önemli temsilcilerinden biri olan Hz. İbrâhim ile alakalı birçok araştırma yapılmıştır. Hayatı, mücadelesi, peygamberliği v.s. Ancak Haniflik ile ilgili hadisleri derli toplu bir şekilde sunan ve bunlara açıklama getiren bir araştırmaya rastlanılmadı. Dolayısıyla bu yönde böyle bir araştırma ihtiyacı hissedildi. Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynaklar ele alınmıştır. Birinci bölümde bu büyük şahsiyetin ana hatlarıyla hayatına değinilmiş, hanîf ve haniflik kavramının tahlili yapılmış, kavramın kökeni, kelime ve ıstılah anlamı incelenmiş, Haniflik inancının kısaca tarihine ve Kur'ân'da bu kavramın geçtiği âyetlere yer verilmiştir. İkinci bölümde haniflik kavramının geçtiği ve İslam öncesi dönemde Hanîf olarak nitelendirilen şahsiyetler ile ilgili temel hadis kaynakları başta olmak üzere güvenilir hadis kaynaklarında yer alan hadisler ele alınmış, bu hadislerle ilgili şerhlere yer verilmiş, hadislerin sıhhat durumu tetkik edilmiştir. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılarak çalışma sona erdirilmiştir.

2021, Sayfa: 67

ANAHTAR KELİMELER: Hadis, Rivayet, Haniflik, Şerh, Hz. İbrâhim

ABSTRACT

MASTER THESIS

HANIFISM IN HADITHS

HASAN AYDOGAN

**YOZGAT BOZOK UNIVERSITY
SCHOOL OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES**

SUPERVISOR: ASSOC. PROF. ORHAN YILMAZ

In the name of Allah, the merciful and forgiving

Many studies have been done about prophet Abraham, one of the most important representatives of monotheism; about his life, his struggle, his prophecy etc. However we have not found any research that presents hadiths about Hanîfism regularly and explains these hadiths. Therefore we chosed such a research. Our research consists of an introduction and two parts. The subject, purpose, methods and sources of our research are discussed in the introduction part. In the first part, the life of this great personality, the origin of word “Hanîf”, the brief history of the Hanîfism religion attributed to prophet Abraham and the verses in which this notion is mentioned in the Quran are included. In the second part, hadiths in which the notion of Hanîfism is mentioned and the personalities described as Hanifs in the pre-Islamic period especially basic hadith sources which are included in reliable hadith sources, are discussed and some explanation and commentaries are given about these hadiths. In the conclusion part, our research was completed by making overall assesment.

2021, Page: 67

KEY WORDS: Hadith, Hearsay, Hanifism, Commentary, Prophet Abraham

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhi's-selâm
b.	: İbn
bint.	: Binti
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
(r.a.)	: Radıyallâhu Anh/Anhâ
s.	: Sayfa No
(s)	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
terc.	: Tercüme
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihi Belirsiz
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınları
ys.	: Yeri Belirsiz
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in (s) risâlet vazifesine başladığı sıralarda Mekkelilerin büyük bir çoğunluğu putperest olmakla birlikte, burada yaşamını sürdüren ve hanîf denilen, Hanifliğin kalıntılarını kendilerinde barındıran, Allah'ı tek kabul eden, putlar adına kurban edilen hayvanların etlerini yemeyen, Allah'a ibadet etmek isteyen ancak bunu nasıl yapacaklarını bilmeyen insanlar bulunmaktaydı.

XIX. ve XX. asırlarda, İslâm dini ile ilgili çalışmalar yapan Yahudi ve Hristiyan araştırmacılar Haniflik konusuyla bir hayli ilgilenmişlerdir. Bu araştırmacılar hanîf ifadesinin geçtiği Kur'ân âyetlerini inceleyerek kendilerince bazı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bunlar bu kavramı tetkik ederek bu inancın Hz. İbrâhim'in tebliğ ettiği inanç olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Oysa bu inançla alakalı Kur'ân âyetleri ve hadisler incelendiğinde ve Hanifliğin tarihi süreci ele alındığında, bu inancın Hz. İbrâhim'e tevdi edilen bir din olduğu rahatlıkla görülebilir.

Haniflik inancıyla ilgili XIX. yy. da batılı araştırmacılar tarafından başlatılan ve ilerleyen zamanlarda genişletilen bu olumsuz çalışmalara karşı cevap niteliğinde sadece birkaç esere rastlanmış olmak bu başlıkta bir çalışma hazırlanmasındaki temel nedendir. Bu çalışma da her ne kadar yetersiz kalacak olsa da bir nebze olsun meseleye katkı sağlaması umulur.

Araştırmada mümkün olduğunca geniş bir kaynak taraması yapılmaya çalışıldı. Konuya ışık tutması açısından sadece İslâm âlimlerinin değil müsteşriklerin eserleri de incelendi. Yine hadis araştırmalarında sadece belli başlı kaynaklara değil ulaşılabilen bütün hadis kaynaklarından istifade edilmeye gayret edildi. Ayrıca konu ile ilgili güncel çalışmalar da incelendi.

Bu çalışmada Haniflik inancının mahiyeti hakkında bilgi veren hadisler ele alınmıştır. Önce konu ile ilgili literal bir tarama yapılmış, haniflik kelimesinin sözlük ve ıstılah manaları incelenmiştir. Sonrasında kelimenin âyet ve hadislerde hangi manada kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Mezkûr kelimenin geçtiği âyetler ile hadislerin bağlantısı tetkik edilmiştir. Ayrıca haniflik kelimesinin İslâmiyet'ten önceki kullanımları ile sonraki kullanımlarına dikkat çekilmiştir. Haniflik kavramının geçtiği ve İslâm öncesi dönemde hanîf olarak nitelendirilen kişilerle

alakalı hadisler senet ve metin yönüyle de incelenmiştir. Sonuç olarak Haniflik inancının Hz. İbrâhim'in inancına yani tek yaratıcının varlığına işaret eden bir kavram olup olmadığı üzerinde durulmuştur.

Tezimizin hazırlanmasında yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, kıymetli fikirlerinden ve yol göstericiliğinden istifade ettiğim değerli danışman hocam Doç. Dr. Orhan YILMAZ'A sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca fedakârlıkları ve hoşgörülerini nedeniyle eşime ve kızlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Hasan AYDOĞAN

Yozgat-2021

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Kur'ân'da tevhid akîdesinin tebliğ ve temsilcisi olarak sunulan Hz. İbrâhim (a.s), vahye dayalı dinlerin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet) ortak peygamberi olarak kabul edilmektedir. Tevrat'ta ondan bahsedilirken “İbrani İbrâhim” ifadesi kullanılmakta,¹ Matta İncil'inde Hz. İsa'nın soyu, “İbrâhim oğlu Davud oğlu İsa Mesih” olarak gösterilmekte ve Hz. İsa'nın nesebi Hz. İbrâhim'e dayandırılmaktadır.² Kur'ân'da ise 69 âyette ondan bahsedilmektedir. Dolayısıyla vahye dayalı üç dinin de Hz. İbrâhim'e atıfta bulunması, bu dinlerin Hz. İbrâhim'i ne kadar önemsediklerini göstermektedir.

Hiz. İbrâhim'in tarihsel bir kişilik olmadığı, bilakis İbrâhim ifadesinin bir nesep ya da bir kabile ismi olduğu yönünde bir takım varsayımlar ileri sürülmektedir.³ Bu nedenle diğer kaynaklarla birlikte özellikle hadis kaynakları çerçevesinde İslâmiyet'in Hz. İbrâhim'e ve Haniflik inancına bakışını tespit etmek, bu iddialara gücümüz nispetinde cevap vermek konunun çerçevesini oluşturacaktır.

Ayrıca gerek tefsir ve hadis gerekse İslâm tarihi kaynaklarında Haniflik ile alakalı çok fazla mâlûmat bulunuyor olmasına, üstelik oryantalistlerin bu mesele ile ileri düzeyde alâkadar olmalarına rağmen, görüldüğü kadarıyla İslâm âleminde Haniflik inancıyla ilgili hadis alanında yeterince araştırma yapılmamıştır. Hz. İbrâhim'in hayatı peygamberler tarihi ile alakalı eserlerde diğer peygamberler gibi bir bölüm şeklinde konu edilirken, onun inanç sistemi yeterince incelenmemiştir. Dolayısıyla bu inanç sistemi konunun ana eksenini teşkil edecektir.

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Tespitlerimize göre Tevrat ve İnciller tevhîdî inancın en önemli temsilcilerinden Hz. İbrâhim'in davet ettiği dinin adını zikretmemektedirler. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de bu dinin ismi Haniflik olarak özellikle belirtilmektedir.⁴ XIX. ve XX. asırlarda bazı oryantalistler, Kur'ân'da İbrâhim ve hanîf ifadelerinin geçtiği

¹ *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2009), Yaratılış 14/13.

² *Kitâb-ı Mukaddes*, Matta 1/1.

³ Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet Said Aydın (Ankara: Hülbe Yay. 1982), 123.

⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), el-Bakara 2/135.

âyetleri incelemiş ve kendilerince bazı sonuçlara ulaşmışlardır. Neredeyse bütün oryantalistlerin bu noktada ulaştıkları sonuçlar, İslâm kaynaklarındaki verilerle uyuşmamaktadır. Bu nedenle hanîf kelimesini incelemeye tabi tutmak, İslâm kaynakları çerçevesinde Haniflik inancının mahiyetini tespit etmek, aynı zamanda bu inancı hadisler ışığında ele almak gerekmektedir. Haniflik konusunda, özellikle hadisler çerçevesinde yeterli çalışmaların yapılmamış olması nedeniyle bu araştırmayla bu konudaki eksikliğe katkı sağlamak temel amaç olacaktır. Nitekim İslâm ansiklopedilerinin Hz. İbrâhim ve Haniflik ile ilgili maddelerinin de çoğunlukla oryantalistlerce yazılması,⁵ bu konuda henüz yeterli çalışmaların yapılmadığının bir göstergesidir.

Bu çalışmada önce konu ile alakalı yararlanılabilecek kaynaklar belirlenecek, gerekli bilgiler toparlanacak, hanîf ve haniflik kavramı sözlük ve ıstılah anlamlarıyla incelenecek, bu kavramın İslâmiyet öncesi ve sonrası varlığı ele alınacaktır. Sonrasında özellikle haniflik kelimesinin geçtiği hadisler ön plana alınarak bu hadisler üzerinden ulemanın görüşlerine yer verilecektir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s) risâletinden evvel hanîf olarak nitelendirilen isimler üzerinde de durulacaktır. Rivayetler senet ve metin yönüyle incelenecek ve değerlendirmeler neticesinde ulaşılan sonuçlara yer verilecektir.

3. Kaynaklar

Araştırma başlığı “Hadislerde Haniflik” olması hasebiyle başta temel hadis kaynakları olmak üzere, Kur’ân-ı Kerîm, tefsir ve İslâm tarihi kitapları bu araştırmada temel kaynaklar olarak kullanılacaktır. Ayrıca ulaşılabilirdiği kadarıyla batılı kaynaklar, çeşitli ansiklopedi maddeleri ve sözlüklerden de istifade edilecektir. Ele alınan konu ile kullanılacak kaynaklar arasındaki bağlantıya aşağıda kısaca değinilmiştir.

3.1. Ku’ran-ı Kerîm

Araştırmaya konu teşkil eden Hz. İbrâhim ve onun tevhide dayalı inancı Haniflik ile alakalı olarak Kur’ân’da kesinlikle herhangi bir tutarsızlık yoktur. Kur’ân, Hz. İbrâhim’in hayatıyla ilgili yer ve zaman göstererek mâlûmat vermemekte, yalnızca inanç ve ibadetleri ile müşriklerle olan mücadelesini

⁵ Fr. Buhl, “Hanîf”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: M.E.B. Yay., 1964), 5(1) /217.

anlatmaktadır. Kur'ân'ın kendine has yöntemi gereği alınan bilgilerden Hz. İbrâhim'in hayatı hakkında yeterince istifade edilememektedir. Ancak onun inancı noktasında epey bilgi bulunmaktadır.

3.2. Hadis Kaynakları

Araştırmada en fazla kullanılan kaynaklar temel hadis kitaplarıdır. Fakat bu noktada karşılaşılan önemli zorluk, rivayetin sahih olup olmadığı meselesidir. Bu nedenle hadis kaynaklarının en muteber olanları kullanılmaya gayret edildi. Bu bağlamda *Kütüb-i Tis'a* olarak adlandırılan ve diğer hadis kaynaklarına nazaran daha güvenilir olduğu kabul edilen eserlerden yararlanıldı. Yani Buhârî'nin (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) "*es-Sahih*" adlı eserleri, Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Davud (ö. 275/889), İbn Mâce (ö. 273/887), Nesaî (ö. 303/915) ve Dârimî'nin (ö. 255/869) "*es-Sünen*"leri Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "*el-Müsned*"i ve Malik b. Enes'in (ö. 179/795) "*el-Muvatta*" ı başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklarda Hz. İbrâhim ve Haniflik ile ilgili epey haber bulunmaktadır. Bu noktada tefsirciler ve İslâm tarihçileri de çoğunlukla hadislerden dayanak almaktadırlar. Ancak onların ele aldığı bir takım hadisler, bu hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Bu nedenle araştırmada zaman zaman bu hadis kaynaklarının dışında başka kaynaklardan da istifade edilmiştir.

3.3. Tefsir Kaynakları

Araştırmada yararlanılan bir diğer kaynak da tefsirler olmuştur. Tefsir kaynaklarına, gerek Hz. İbrâhim ile alakalı Kur'ân'da bulunan konuları derinlemesine kavramak, gerekse onunla alakalı Kur'ân'da bulunmayan bir takım bilgilere ulaşmak için başvuruldu. Başvurulan kaynaklar çoğunlukla ilk müfessirlerin eserleri olmuştur. Fakat yer yer sonraki müfessirlerin eserlerine de müracaat edildi.

Başvurulan tefsir kaynakları şu şekildedir: Fahreddin er-Râzi'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, Mahallî (ö. 864/1459) ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Ebu Hayyân'ın (ö. 754/1344) *el-*

Bahrü'l-muhît, Beyzavî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Tantâvî'nin (ö. 1940) *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, adlı eserleri.

3.4. İslâm Tarihi Kaynakları

Araştırmada yararlanılan İslâm kaynaklarından bir diğeri tarih kitapları olmuştur. İslâm dünyasında tarih çalışmaları Hz. Peygamber döneminde neşet etmiş, hicret sonrasında sahâbeden bazıları onun sîretini kaleme almaya başlamışlardır. Fakat o dönemde yazılan eserler günümüze ulaşmamıştır. İleriki zamanlarda yazılan siyer kitapları, o dönemdekilere gönderme yapmakta ve genellikle o eserlere dayandırılmaktadır.

İlk İslâm tarihçilerinin kitaplarında ve sonraki zamanlarda kaleme alınmış eserlerde İslâm'dan önceki döneme ait sözlü Arap rivayetlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Yine İsrâiliyât'tan bir takım ifadelerin hadis görünümüne sokularak bazı İslâm kaynaklarına geçtiğini ve bu durumun tarih kitaplarında daha çok görüldüğünü ifade etmek gerekir.

İstifade edilen İslâm tarihi kaynakları şu şekildedir: İbn İshak'ın (ö. 151/768) *el-Meğazî*, isimli eserinin Muhammed Hamidullah tarafından incelenerek *Sîretü İbn İshak* ismiyle neşredilen eseri, İbn Hişam'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübra*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Mes'udî'nin (ö. 345/956) *Mürûcü'z-zeheb* ile *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-târih*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserleri.

3.5. Akademik Çalışmalar ve Araştırmalar

Hız. İbrâhim'in hayatı ve Haniflik ile alakalı XIX. ve XX. asırlarda oryantalistler tarafından bir takım çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle Kur'ân'da bahsedilen hanîf kavramı üzerinde yoğunlaşmış, İbrâhim, İsmâil, İshak ve Yakup isimlerinin bulunduğu âyetler kendilerince tahkik edilerek, Kur'ân-ı Kerîm'de çelişki olduğu düşüncesi ortaya atılmaya çalışılmıştır. İslâm dünyasında bu art niyete karşılık mesele yalnızca peygamberler tarihiyle alakalı eserler ve Arap tarihi kaynaklarında özetle ele alınmıştır. Bu kapsamda gerek İslâm dünyasında gerekse batıda yapılan araştırmalar incelenmiş ve bu araştırmalardan da istifade edilmiştir.

Bu türden çalışmalar ise şu şekildedir: Cevâd Ali'nin (ö. 1987) *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, Muhammed Hamidullah'ın (ö. 2002) *İslâm Peygamberi*, Âlûsî'nin (ö. 1924) *Bülûgu'l-ereb*, Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs*, Muhammed Abduh'un (ö. 1905) *Menar* adlı eserleri vb. Yine Şaban Kuzgun'un (ö. 2000) *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrâhim ve Hanîflik* ile İsmâil Cerrahoğlu'nun *Kur'ân-ı Kerîm ve Hanîfler* adlı araştırmalarından da istifade edildi.

Batıda yapılan araştırmalardan da yararlanıldığı ifade edilmişti. Kur'ân'da geçen hanîf, İbrâhim, İsmâil, İshak ve Yakub kelimeleriyle alakalı çalışma yapmış olan en meşhur oryantalistler, Sprenger, Nöldeke, Snouck vb. kişilerdir. Bunlardan Snouck ve Nöldeke milleti İbrâhim ile hanîf kelimeleri etrafında geniş çaplı çalışmalar yapmış ve bu ifadelerin bulundukları âyetlerin Mekkî ve Medenî oluşlarını ortaya koymaya çalışarak İslâm dininin temelini ve İslâmiyet'teki Hz. İbrâhim ile alakalı bilgileri Yahudi kaynaklı rivayetlere dayandırmaya çalışmışlardır. XIX. asırda bu oryantalistlerce başlatılan araştırmalar, onların çizdiği istikamette sonraki oryantalistler tarafından XX. asırda da devam ettirilmiştir. XX. asırda, bu konu ile alakalı çalışma yapan oryantalistlerden, eserlerinden yararlananlar şunlar olmuştur: Arthur Jeffery'nin *Materials for the History of the Text of the Quran* ile *The Foreign Vocabulary of the Quran*, Alfred Guillauma'nın *The Influence of Judaism on Islam*, Montgomery Watt'ın *Islam and Christianity Today*, Abraham Geiger'in *Judaism and Islam* adlı eserlerinin yanı sıra; Goldziher, M. Watt, Brockelmann, C. Howel Toy, R. Patai, Robert Gordis, S. Arthur Cook, R. Paret, Fr. Buhl, Margoliouth, A. J. Wensinck vb. oryantalistlerin araştırma konusuyla alakalı çeşitli ansiklopedilerde kaleme aldıkları maddeler.

Oryantalistlerin eserlerinden farklı olarak araştırmada Toshihiko Izutsu'nun *God and Man in the Koran* adlı çalışmasından da yararlanıldı. Müellif, kitabında Hanîflik konusunu oryantalistlerden daha farklı incelemiş ve daha tarafsız ele almıştır.

Araştırmada yukarıda zikredilen kaynakların haricinde çeşitli konularda kaleme alınmış kaynak niteliği taşıyan eserlerden de istifade edildi. Bunlar da şu şekilde sıralanabilir: İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995?) *el-Fihrist*, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl*, Şehristanî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* ve İsfahanî'nin

(ö. 502/1108) *el-Müfredat* adlı eserleri. Bu kaynaklardan, araştırma konusuyla alakalı kısımlarından faydalanıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. İBRAHİM VE HANİFLİK

1.1. Ana Hatlarıyla Hz. İbrâhim'in Hayatı

Hız. İbrâhim'in yaşam sürdüğü asrı, doğduğı ve vefat ettiğı tarihi tam olarak ortaya koymak pek mümkün gözükmemektedir. Doğü bilimcilerin büyük bir çoğunluğu, onun yaşam sürdüğü yüzyılı tespit etmek için Tevrat'ın bilgilerine müracaat etmektedirler. Tevrat'ta bildirilen tarihlerle, Hız. İbrâhim'in savaştığı bildirilen kralların yaşam sürdüğü tarihlere göz atarak bir neticeye ulaşmaya çalışan araştırmacılar,⁶ daha çok Şinar Kralı Amrafel'in adından yararlanmaktadırlar.⁷ Onların görüşüne göre Şinar Babilonya diyarı, Amrafel de Bâbil hükümdarı Hammurâbi'dir. Bu görüşten hareketle Hız. İbrâhim, Hammurâbi ile aynı zaman diliminde yaşamış olmalıdır.⁸ L. Woolley, Hammurâbi'nin yaşam sürdüğü dönemin M.Ö. 1940 ile 1792 yılları arasına sığdırılabileceğini ifade diyor. Yine Woolley, Hız. İbrâhim'in M.Ö. 1900 ile 1750 yılları arasında yaşam sürdüğünü ifade etmektedir.⁹ Fakat Fransızların Orta Fırat'ın Mari bölgesinde yapmış oldukları kazılarda bulunan ve devlet arşivine konulan vesikaların verdiği bilgi, Hammurâbi'nin yaşadığı dönem olarak M.Ö. 1728-1686 yılları arasını işaret etmektedir.¹⁰ Şayet Hız. İbrâhim Hammurâbi ile çağdaş ise, onun da bu dönem aralığında yaşamış olması gerekmektedir.

İslâm ve Yahudi kaynaklarında Hız. İbrâhim'in yaşadığı dönemle ilgili net bir mâlûmat bulunmamaktadır. Son dönemlerde yapılan kazı çalışmalarında onun çağdaşı olduğu düşünülen kimselerle alakalı olarak bulunan vesikalarda birbirinden farklı tarihler ortaya çıkmaktadır. Tevrat'ta onun savaştığı varsayılan kralların farklı dönemlerde yaşamış kimseler olması, Hız. İbrâhim'in yaşamış olduğu yüzyılın tespitini oldukça zorlaştırmaktadır. Ortaya konulan tarihlerin incelenmesinin

⁶ Stanley A. Cook, "Abraham", *The Encyclopedia Britannica* (Cambridge: University Press, 1910), 5/71.

⁷ *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış 14/9.

⁸ L. Woolley, *Abraham* (Paris: Payot Press, 1949), 207.

⁹ L. Woolley, *Abraham*, 212.

¹⁰ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler* (İstanbul: Bilge Yayınları, 1979), 1/28.

neticesinde onun M.Ö. XX. asırda yaşamış olduğunu kabul etmek bu yöndeki en mâkul görüş olsa gerektir.¹¹

Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in doğduğu yer ile alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yine Kur'ân, onun yaşadığı olaylardan bahsederken zaman ve mekân bilgisi vermemektedir. İbn Sa'd, Hz. İbrâhim'in babasının aslen Harranlı olduğunu, buradan Hürmüzcürd'e göç ettiğini ve Hz. İbrâhim'in burada doğduğunu, onun doğumundan bir süre sonra ailesinin Babil ülkesi Kûsâ'ya göç ettiğini, sonraları buradan tekrar Harran'a döndüğünü söyler. Tevrat'ta ve çeşitli Yahudi kaynaklarda Hz. İbrâhim'in doğduğu yer olarak Ur kenti zikredilirken, İbn Sa'd'ın haricinde İslâm kaynaklarında bu şehrin ismi çok fazla söz konusu edilmemektedir. Zikredilen bölgeler içerisinde en uygun olanı yine İbn Sa'd'ın belirttiği yer olmalıdır. Zira o, diğer râvilerin bahsettikleri bölgelerde Hz. İbrâhim'in ya da babasının kaldığını bildirmektedir.¹² Fakat yine de gerek İslâm kaynaklarından gerekse Yahudi rivayetlerden, onun nerede doğduğunun kesin tespiti pek mümkün gözükmemektedir.

Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in babasının ismi Âzer olarak anılmaktadır.¹³ Bununla birlikte İslâm tarihi kaynakları onun babasının asıl isminin Târah b. Nahûr olduğunu belirtmektedir. Zebîdî, konuyla alakalı olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: "İbrâhim, Âzer'in evladıdır. Âzer'in ismi Târah b. Nahûr b. Sarûh b. Erğu (Rağû) b. Falîh b. Şalîh b. Erfahşed b. Sâm b. Nuh'tur. İşbu nesep kitap ehlinin ve nesep ulemasının çok fazla ihtilafı yoktur."¹⁴ Tefsir kaynaklarında Hz. İbrâhim'in babasının isminin Âzer oluşuyla ilgili çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Tefsir kaynaklarının tamamı, onun babasının asıl isminin Târah olduğunda müttefiktir. Fakat Kur'ân'da neden bu ismin geçmediğini açıklamaya çalışırlar. Bir kısmı onun babasının Âzer ve Târah olmak üzere iki isminin olduğunu veya bu iki isimden birinin lakap olduğunu ifade ederken,¹⁵ diğer bir kısmı Hz. İbrâhim'in babasının hizmetkârı olduğu putun isminin Âzer olduğunu, o puta hizmetinden dolayı ona da

¹¹ Şaban Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrâhim ve Haniflik* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2015), 43.

¹² Ebu Abdillâh b. Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru's-sadr, 1379/1960), 1/46.

¹³ el-En'âm 6/74.

¹⁴ es-Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Îkâmûs* (Beyrut: Matbaatü'l-hayriyye, 1385/1966), 8/201.

¹⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Cami'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 7/22.

bu ismin verilmiş olduğunu söyler.¹⁶ Ancak bu görüşlere ek olarak daha mantıklı görünen görüş ise, Âzer kelimesi İbranicede sapıtan ve hata eden anlamlarına geldiği için Kur'ân'da bu isim ona aşağılama amacı ile verilmiş olduğudur.¹⁷

İslâm kaynaklarına ve Yahudi rivayetlere göre Hz. İbrâhim, Nemrud'un hüküm sürdüğü ülkede doğmuştur. Nemrud tüm Babilonya'nın hükümdarı ve kudretli bir kral idi.¹⁸ Gördüğü bir rüyayı münecimlere yorumlatan Nemrud, "Falan tarihte ve şu yerde İbrâhim adında bir çocuk dünyaya gelecek ve seni tâcından tahtından edip, putlarını mahvedecek" cevabını aldı. Bu yorumun üzerine Nemrud, bu çocuğun dünyaya gelişini engellemek amacı ile bahsi geçen bölgedeki bütün hamile kadınları tespit ettirdi. Ancak Hz. İbrâhim'in annesinin hamile oluşu anlaşılamadı.¹⁹ Çocuğunu korumaya ve sağlıklı bir şekilde dünyaya gelmesini sağlamaya çalışan Âzer, eşini bir mağaraya götürdü ve Hz. İbrâhim bu mağarada dünyaya gözlerini açtı. Burada çok hızlı bir şekilde büyüdü ve tehlikenin geçtiğini düşünen annesi onu mağaradan çıkardı.²⁰

Hz. İbrâhim, çocukluğunda puthanede babasına yardım etmekle meşgul olmuştur. O, bu zaman diliminde babasına sorular sorarak kendilerine dahi bir fayda sağlayamayan bu cansız varlıkların mahiyetini kavramıştır. Babasının imal ettiği putları kardeşi ile birlikte satmaya götürür ama bunları satmak için bir çaba göstermezdi. Öyle ki, "Faydası ve zararı dokunmayan bu putları kim alır?" diye bağırır ve bu nedenle götürdüğü putları satmadan geri dönerdi.²¹

Hz. İbrâhim'in putlarla ilgili ifadelerini duyan Nemrud, onu huzuruna çağırarak onunla büyük bir mücadeleye girişmiştir. Bu mücadelede onunla baş edemeyeceğini anlayan Nemrud, onu yedi yıl hapse mahkûm etmiştir.²² Sonrasında çok büyük bir ateş yaktırarak Hz. İbrâhim'i bu ateşin içine attırmıştır. Yüce Allah

¹⁶ İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm* (Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1419/1999), 3/288.

¹⁷ Kurtubî, *el-Cami'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/22; Yusuf ed-Decevi, "İbrâhim", *Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye* (Tahran: İntişarat-ı Cihan, 1351/1933), 1/25.

¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/46.

¹⁹ İzzeddin Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrut: Dâru's-sadr, 1384/1965), 1/95.

²⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Teras, 1387/1967), 1/234.

²¹ Taberî, *Tarih*, 1/236.

²² Taberî, *Tarih*, 1/310.

(c.c), ateşe “*Ey ateş, İbrâhim için serinlik ve esenlik ol*”²³ buyurmuş ve Hz. İbrâhim, Allah’ın yardımıyla bu ateşten kurtulmuştur. Ateşe atılması sırasında vuku bulan bu olağanüstü hadiseler neticesinde şaşkına dönen Nemrud, Taberî’nin bir rivayetinde Hz. İbrâhim’e, “*Senin ilâhına kurbanlar keseyim*” demiş, o da “*Mevcut inancın üzere kaldığın sürece Allah bunları senden asla kabul etmez*” şeklinde cevap vermiştir. Nemrud ise “*Ben saltanatımdan vazgeçemem fakat yine de senin taptığın ilâha kurbanlar keseceğim*” demiş ve bu söylediğini de yerine getirmiştir.²⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. İbrâhim’in göçleri ile alakalı olarak da bir mâlûmat mevcut değildir. Sadece adı belirtilmeyen çocuklarından birini ekin bitmeyen bir vadiye bıraktığı kısa bir ifadeyle anlatılmaktadır.²⁵ Bazı İslâm kaynaklarından ve Yahudi rivayetlerden onun öncelikle Harran’a göç ettiği, sonrasında Şam’a, oradan da Filistin’e giderek yerleştiği bilgisi elde edilmektedir. Fakat İbn Sa’d, Hz. İbrâhim’in Harran’dan önce Şam’a gittiğini, burada Sâre ile evlendiğini ifade etmektedir.²⁶

Kur’ân ile birlikte diğer İslâm kaynakları, ilk eşi Sâre’nin uzunca bir zaman çocuğunun olmamasından dolayı Hz. İbrâhim’in çocuk hasreti yaşadığı bilgisini vermektedir.²⁷ Durumun farkında olan Sâre, Mısır’dan getirdiği câriyesi Hâcer’i çocuk doğurması için eş olarak Hz. İbrâhim’e vermiştir. Kısa bir süre içerisinde gebe kalan Hâcer, Hz. İsmâil’i dünyaya getirmiştir. Ancak bu doğum Sâre’nin kıskançlığını da beraberinde getirmiştir. Bir müddet sonra Sâre’nin İshak’ı dünyaya getirmesiyle bu kıskançlık artarak devam etmiş, nihayetinde Sâre Hz. İbrâhim’den Hâcer ve İsmâil’i başka yere götürmesini istemiştir. Yaşanan bu durumlar neticesinde Hz. İbrâhim, Allah’ın emri üzere Hâcer ve İsmâil’i bugünkü Mekke topraklarına götürmüştür.²⁸ O sırada Mekke, hiçbir insanın yaşamadığı, çevresinde yiyecek ve içeceğin bulunmadığı ıssız bir yerd. Onları orada bırakmak aslında ölüme terk etmekti ve bu durum Hz. İbrâhim’e çok zor gelmişti. Bu ruh haliyle o, “*Rabbimiz, ben çocuklarımdan kimini namaz kılsınlar diye senin Beyt-i Haram’ının yanında ekinsiz bir vadiye bıraktım. Rabbimiz! İnsanların gönüllerini onlara*

²³ el-Enbiyâ 21/69.

²⁴ Taberî, *Tarih*, 1/243.

²⁵ İbrâhim 14/37.

²⁶ İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/47.

²⁷ Hûd 11/71-73.

²⁸ İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/50-52; Taberî, *Tarih*, 1/247-250.

*meylettir, şükretmeleri için onları ürünlerle rızıklandır.”*²⁹ diye niyazda bulundu. Onları ellerindeki çok az miktardaki yiyecek ve içeceklerle orada bırakıp dönerken Hâcer, Hz. İbrâhim’e “Bizi hiçbir insanın yaşamadığı ve yiyeceğin bulunmadığı bu ıssız yerde terk edip gidiyor musun?” diyerek serzenişte bulundu. Hz. İbrâhim, Rabbinin bu şekilde olmasını emrettiğini söyleyince Hâcer durumu büyük bir teslimiyetle kabullendi. Hz. İbrâhim’in Filistin’e dönüşünün akabinde Hâcer ve İsmâil bu kuş uçmaz kervan geçmez yerde bir başlarına kaldılar. Bir müddet sonra İsmâil susamış, Hâcer de su aramaya koyulmuştu. Bugünkü Safa ile Merve tepeleri arasında bir umut koşuştururken, İsmâil’i bıraktığı yerden dupduru bir suyun çıktığını gördü ve bu su ile hem evladının hem de kendi susuzluğunu giderdi.³⁰ Cürhümilere ait bir kervan Şam yönüne gitmek üzere o civardan geçiyordu. Hâcer ve İsmâil’in olduğu bölgenin üzerinde kuşların uçuştığını gördüler. Bu bölgenin en temel sorunu su bulmaktı. Üzerinde kuşların uçuştığı bir alanda su bulunması ihtimali düşüncesiyle, kervandakiler o bölgeye geldiklerinde Hâcer ve İsmâil’i gördüler. Su almak için onlardan izin istediler ve Hâcer onlara müsaade etti. Bir süre sonra Cürhümlülerden bir taife buraya yerleşti. İsmâil, bu kabileden bir hanım ile evlilik yaptı ve kısa zaman zarfında onların konuştuğu dili öğrendi.³¹

Hz. İbrâhim’in hayatındaki en önemli kesitlerden bir tanesi de kurban hadisesidir. Kur’ân-ı Kerîm, kurban hadisesini Sâffât sûresinde ateşe atılma hâdisesinin arkasından veciz bir şekilde bildirmektedir. Gerek Hz. İbrâhim’in gerekse İsmâil’in, Allah’ın emrine nasıl teslim olduklarından bahsetmektedir. İbrahim’in (a.s) bir evlat arzuladığını ve Allah’ın onu bir evlatla muştuladığını bildirdikten sonra, çocuk koşacak yaşa gelince Hz. İbrâhim’in düşünde çocuğunu kurban etmekle emrolunduğunu, bu vaziyeti İsmâil’e bildirdiğinde “*Babacığım, emrolunduğun şeyi yap*”³² karşılığını aldığını ve bunun üzerine kurban edilme hadisesinin gerçekleştiğini bildirmektedir.

Yine Hz. İbrâhim ile ilgili en önemli hadiselerden bir tanesi de Kâbe’nin inşasıdır. İslâm kaynaklarına göre, Hz. İbrâhim’in Hâcer ve İsmâil’i Mekke’ye,

²⁹ İbrâhim 14/37.

³⁰ İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/51; Taberî, *Tarih*, 1/256; İmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmâil İbn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidaye ve’n-nihaye* (Beyrut: Mektebetü’l-Maarif, 1385/1966), 1/155.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Medenî, *Sîretü İbn İshak*, thk. M. Hamidullah (Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yay., 1981), 77; Taberî, *Tarih*, 1/255-256; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 1/154-155.

³² es-Sâffât 37/100-111.

Beytullah'ın yakınına bırakması, bu mâbedin inşasıyla ilintilidir. Filistin'den ayrılıp Mekke'ye doğru yola koyulduklarında Cebrail (a.s) bu küçük kafiye rehberlik ederek Kâbe'nin inşa edileceği yere varıncaya değin yanlarında bulunmuştur. Hz. İbrâhim, yol boyunca defalarca “Burası mı?” diye sormuş, Cebrail “Burası değil” şeklinde karşılık vermiştir. O yüce mabedin yapılacağı yere vardıklarında ise “İşte burası” diyerek Hz. İbrâhim'e binasını yükselteceği Kâbe'nin yerini işaret etmiştir. Ayrıca zemzem suyu ortaya çıktıktan sonra bir meleğin gelerek Hâcer'e, endişe etmemesini, çünkü burada bu çocukla babasının inşa edecekleri Kâbe'nin bulunduğunu haber verdiği rivayet edilmektedir.³³ Dolayısıyla Hz. İbrâhim'in, Hâcer ile İsmâil'i Kâbe'nin bulunduğu yere getirmesindeki asıl maksat, oraya bir ibadethane yapmakla emrolunmasıdır. Allah-u Teâlâ, Hz. İbrâhim'e Beytullah'ın yerini haber verdiğini; “*Bir vakitler İbrâhim'e beytin (Kâbe'nin) yerini göstermiş, bana hiçbir şeyi ortak koşma ve benim mâbedimi tavaf ederek, kıyamda durarak, rükû ve secde ederek bana ibadet edenler için temiz tut demiştik.*”³⁴ âyetiyle belirtmektedir.

Filistin'den Mekke'ye gelişlerinde işaret edilen yere Beytullah'ın inşa edilmesi, İsmâil'in yetişip babasına yardım edebileceği yaşa ulaştığı vakit gerçekleşmiştir. Hz. İbrâhim, Beytullah'ı bina etmek amacıyla Şam'dan Mekke'ye vardığında, İsmâil Zemzem kuyusu yakınlarında bir ağacın gölgesinde ok yontmaktaydı. Ona, “Rabbim bu yerde bir bina inşa etmemi emir buyurdu. Sen de bunu yapmamda benim yardımcım olacaksın” dedi. İsmâil ise ona, “Rabbim sana neyi emir buyurduysa yerine getir, ben de bu işte sana yardımcı olacağım” cevabını verdi. Hz. İbrâhim, Kâbe'yi inşa edecekleri yeri işaret ederek “Şuraya yapmamı emir buyurdu” dedi. Sonrasında İsmâil ile beraber Kâbe'nin duvarlarını yükseltmeye başladılar. Onlar bu esnada Yüce Allah'a şu şekilde niyazda bulunuyorlardı: “*Vakti zamanında İbrâhim, İsmâil ile birlikte Beytullah'ın temellerini yükseltirken (şöyle demektedirler:) Ya Rab! Bunu bizden kabul eyle; muhakkak sen her şeyi işitensin ve bilensin.*”³⁵ Beytullah'ın inşa sürecinin tamamlanmasının ardından Yüce Allah, Hz. İbrâhim'e insanları hacca davet etmesini emir buyurmuştur. Bu mevzu Kur'ân'da şu şekilde bildirilmektedir: “*İnsanları hacca davet et. Yaya olarak ya da uzak*

³³ Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, *Muhtasar-u Sahihî'l-Buharî* (Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 1422/2002), 2/414.

³⁴ el-Hac 22/26.

³⁵ el-Bakara 2/127.

*mesafelerden gelmiş yorgun develer üzerinde sana gelsinler.”*³⁶ Yüce Allah’ın Hz. İbrâhim’e bu emri üzerine o, “Onları nasıl davet edeyim Ya Rab?” diye sormuş, Allah-u Teâlâ da, “Lebbeyk Allâhümme lebbeyk diyerek davet et” buyurmuştur. Bundan sonra Hz. İbrâhim, Şam’a, Yemen’e ve başka diyarlara giderek tüm insanları Allah’ın emir buyurduğu şekliyle hacca davet etmiştir. Bu çağrıya icabet edenlerle birlikte Hz. İbrâhim ve İsmâil, ilk hac vazifesini yerine getirmişlerdir.³⁷

Hz. İbrâhim, ilk olarak Sâre ile sonrasında da Hâcer ile evlilik yapmıştır. Hâcer Mekke’de ebediyete göç etmiş ve Kâbe’nin hier kısmına defnedilmiştir. Hz. İsmâil de vefatının akabinde annesinin yanına defnedilmiştir.³⁸ Hem İslâm kaynakları hem de Yahudi kaynaklar, Sâre’nin vefatından sonra Hz. İbrâhim’in Ketura ya da Kontura adında bir kadınla evlendiğini ve bu kadından çocukları olduğunu bildirir. Yine onun Hacunî ya da Hacur isminde bir kadınla daha evlendiği ve o kadından da beş oğlunun olduğu rivayet edilmektedir.³⁹ Vefatından evvel Mekke’yi İsmâil’e, Filistin’i ise İshak’a bırakan Hz. İbrâhim, diğer çocuklarını doğu beldelerine yollamıştır. İbn Sa’d’a göre doğuya gönderdiği çocukların, “Ey babamız, İsmâil ve İshak seninle kalacak bizi yabanilere göndereceksin öyle mi?” demesi üzerine Hz. İbrâhim, “Böyle olması emir buyruldu” cevabını vermiş ve onlara Allah’ın güzel isimlerinden bir isim öğreterek gitmeleri gereken bölgelere yollamıştır. Oğullarından bazıları doğu tarafında Horasan bölgesine varmışlardır. Hazar Türkleri onların dua ediş şeklini gördüklerinde, “Size bu şekilde dua etmeyi öğreten kişi yeryüzünün en kutlu insanı olmalı ya da o bir melek olmalı” demişlerdir. Hz. İbrâhim’in oğulları Hazar Türklerinin hükümdarına Hakan adını vermişlerdir.⁴⁰

İslâm tarihi kaynaklarına göre Hz. İbrâhim iki yüz yaşında iken Hebron şehrinde (el-Halil) ebediyete irtihal etmiştir.⁴¹ Onun yaşam sürdüğü bölgeleri Taberî şu şekilde özetlemektedir: “Babil’de dünyaya geldi, oradan Şam’a göç etti, burada Sâre ile evlendi. Sonrasında Harran’a gitti, buradan Ürdün’e geçti, ardından Mısır’a gitti ve tekrardan Şam’a döndü. İliya ile Filistin arasında bulunan ve Sebî adı verilen

³⁶ el-Hac 22/27.

³⁷ Taberî, *Tarih*, 1/261; İbn İshak, *Sîre*, 72-73.

³⁸ A. J. Wensinck, “İsmâil”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yay., 1968), 5(2)/1110-1111.

³⁹ Taberî, *Tarih*, 1/311; İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/47.

⁴⁰ İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/47; Taberî, *Tarih*, 1/311.

⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 1/174-175; İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/48.

bölgeye yerleşerek orada bir su kuyusu kazdı ve bir mescid inşa etti. Buradan sonra Ramle ile İliyâ arasındaki bir yere yerleşti. Sonrasında Mekke'ye geçti ve geri döndü. Hebrun'da takriben iki yüz yaşında iken vefat etti ve Sâre'nin metfun olduğu mezraya defnedildi.⁴²

1.2. Haniflik Kavramının Kelime Anlamı

Hanîf kelimesi Arapça'da umumiyetle “الحنف/el-hanef” şeklinde yazılmaktadır. Kelime sözlükte ayak kısmının eğriliğine, sağ ayağın başparmağının sola ve sol ayağın başparmağının sağa doğru eğik olmasına veya serçe parmak tarafından olan kısımla ayağın sırtından yürüme manasına gelir. Ayağı bu şekilde olanlara ahnef denilmektedir.⁴³

Kur'ân'da tekil hali hanîf, çoğul hali hunefâ şeklinde geçen bu kelime,⁴⁴ hadislerde hanîfiyye şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁵ İslâm tarihi kaynaklarında hanîf ile hanîfiyye ifadeleri çokça kullanım alanı bulmaktadır.⁴⁶ Ayrıca tehannûf ile tehannûs ifadelerinin de hanîf ifadesiyle bağlantılı olarak bir takım eserlerde kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷

Araştırma esnasında hanîf kelimesinin buradaki biçimleriyle Arapçaya akraba dillerde yani İbrânîce, Aramîce ve Süryânîce'de İslâmiyet'ten evvel kullanıldığına dair bir veri bulunamamıştır. İfade bütünüyle Arapçaya ve Kur'ân'a has bir ifade olarak gözükmektedir. Son haniflerin ifadelerinde, bilhassa Ümeyye b. Ebî Salt'ın şiirlerinde bu sözcük din-i İbrâhim anlamında kullanılmıştır. Bunun haricinde Hristiyan ve Yahudi kaynaklar, yukarıda ifade edildiği halleri ile bu kelimeyi tanımamaktadır. Arap dili ile akraba olan bazı Sami dillerinde hanîf, hunefâ, tehannûf ve tehannûs ifadelerini çağrıştıran kelimeler bulunmaktadır fakat bu kelimeler Kur'ân'da kullanılan anlamının tamamen zıddı bir manada kullanılmaktadır. Doğu bilimcilerin ekserisi, İslâmî bir terim olan hanîf kelimesinin

⁴² Taberî, *Tarih*, 1/311-312.

⁴³ Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993), 9/56; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min Cevâhiri'l-kâmûs*, 6/77.

⁴⁴ el-Bakara 2/155; el-Hac 22/31.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel Ebu Abdullah eş-Şeybanî, *Müsned-ü İmam Ahmed b. Hanbel* thk. Ahmet Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1416/1995), 2/522 (No. 2107).

⁴⁶ İbn İshak, *Sîre*, 96.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sağîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Bedü'l-vahy”, 1 (No.3); Ebû'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî garîbi'l-Kur'ân* (Mısır: Mektebetü'n-Nezzar, 1380/1961), 134.

ve türevlerinin diğer dillerden Arapçaya geçtiğini, putperest vb. anlamlara geldiğini iddia etmişlerdir.⁴⁸

İslâm âlimleri, kelimenin Arapça “حنف/h-n-f” kökeninden türediğine ve sözlükte yönelmek, meyil etmek anlamına geldiğine dair ittifak halindedir. Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) hanef sözcüğünün dalâletten hidâyete yani doğru istikamete yönelmek, bunun zıttı olan cenef sözcüğünün ise hidâyetten dalâlete sapmak yani doğru istikametten şaşmak anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Yine ona göre; hanîf dalâletten, batıldan hak yola, sırât-ı müstakîme yönelen manasındadır ve çoğul hali de hunefâdır. Tehanefe ve tehannûf kelimeleri de hak yolu aramak demektir. Ahnef sözcüğü ise ayağı çarpık olan kişi manasındadır. Yine o, Araplar nezdinde sünnet olan, hacceden herkese Hz. İbrâhim’in dinine tâbi olduklarını beyan anlamında hanîf denildiğini ifade etmiştir.⁴⁹

Hanef kelimesinin ayaktaki eğrilik, sol ayağın başparmağının sağa, sağ ayağın başparmağının sola doğru eğik olması veya ayak kısmının ters dönmesi suretiyle o ayağın üst kısmı üzerinde yürümek, doğruluk, istikamet üzere olmak, meyletmek, dönmek anlamlarına geldiğini ve bu anlamların İslâmî kaynaklarda yer aldığı yukarıda ifade edilmişti. Tefsirciler bu sözlük anlamından destek alarak Kur’ân’da hanîf sözcüğünün geçtiği âyetleri tefsir ederken, bu sözcüğün putperestlikten ve batıl inançlardan tevhide yönelmek, hakka ve hakikate dönmek anlamına geldiğini belirtmektedirler. *“İbrâhim’in dini Haniflik”*⁵⁰ / *مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا* manasında Kur’ân’da geçiyor olması nedeniyle bu sözcüğün Hz. İbrâhim’in dininin ismi olduğunu vurgulamaktadırlar.⁵¹ İslâm tarihçilerinden İbn İshak (ö. 151/768) ve İbn Hişam (ö. 218/833), eserlerinde *الحنيفية دين إبراهيم* / *İbrâhim’in dini Haniflik* ifadesini kullanmak suretiyle bu kelimenin bir din ismi olduğunu açıkça belirtmişlerdir.⁵²

Bazı doğu bilimciler Haniflik konusunu Hz. Muhammed’in (s) bütünüyle kendi kafasından uydurduğunu ifade ederken bazıları da hanîf kelimesinin Arapça

⁴⁸ Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam el-Basrî, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, vd. (Mısır: Matba’atü Mustafâ al-Bâbî al-Halebî, 1375/1955), 1/60.

⁴⁹ Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, 133-134, 274, 275.

⁵⁰ el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/95; en-Nisa 4/125; el-En’am 6/161; en-Nahl 16/123.

⁵¹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turasi’l-Arabî, 1420/1999), 4/70; Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakaikı gavâmizi’t-tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407/1987), 1/371; Esîrüddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf Ebu Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420/1999), 1/647-648; Kurtubî, *el-Camî’li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/139.

⁵² İbn İshak, *Sîre*, 69-70; İbn Hişam, *Sîre*, 1/138.

olmadığını, puta tapan, kâfir, müşrik, ahlaksız anlamlarına geldiğini söyleyerek, Hz. Muhammed'in (s) cahil oluşu nedeniyle bu kelimeyi yanlış şekilde kullandığını ileri sürmektedirler.⁵³

Hanîf kelimesinin Arapça kökenli olduğuna en iyi kanıt, bu kelimenin Arap dil bilgisinde a'cemî yani yabancı bir sözcük olarak kabul görmeyip, cer ve tenvinli kullanılmasıdır. Arap dil bilgisinde, başka dillerden Arapçaya giren kelimeler a'cemî olarak kabul edilir. Dolayısıyla bu kelimeler cer okunmaz ve tenvin almazlar. Örneğin; Kur'ân-ı Kerîm'deki İbrâhim, İsmâil, İshak ve Yakub gibi kelimeler, Arap dil bilgisinde yabancı addedilir. Bu nedenle Kur'ân'da bu kelimelerin cer okundukları ve tenvin aldıkları görülmez. Şayet hanîf sözcüğü, Arapça kaynaklı bir kelime olarak kabul edilmeseydi, yani başka bir dilden Arapçaya girmiş yabancı bir sözcük olarak görülseydi, bu sözcüğün cer ve tenvin almaksızın okunması icap ederdi. Fakat hanîf sözcüğü, Kur'ân-ı Kerîm'de ifadenin geçtiği tüm yerlerde tenvinli gelmiştir. Bu durum göstermektedir ki; bu sözcük başlangıç itibariyle Arap dil bilimciler nezdinde Arapça kökenli bir sözcük olarak kabul görmüştür.⁵⁴

1.3. Haniflik Kavramının İstilah Anlamı

Ayetlerde ve hadislerde Haniflik, batıldan hakka yönelmek, şirkten tevhide dönmek, İbrâhim'in inancı üzere olmak anlamlarına gelmektedir.⁵⁵ Bazı müsteşrikler de kelimenin Kur'ân'da bu manada kullanıldığını, kendilerinin ifade ettikleri sözlük anlamının kastedilmediğini ifade etmektedirler.⁵⁶ İslâmî kaynaklar, Hanîf inancını Hz. İbrâhim'in tebliğ ettiği din şeklinde tanımlar. Sünnet olan, hacceden, cünüp olduğunda temizlenen, anne, kız, teyze, hala vb. nikâhı mümkün olmayan kişilerle evlenmeyi yasaklayan, Allah'ın haram kıldığını kendisine haram kılan, Kâbe'yi kutsal sayan, peygamberlerin tamamını kabul eden, Allah'ın tek olduğuna şahitlik eden ve istikametten ayrılmayan kimselere hanîf denildiğini ifade etmişlerdir.⁵⁷ İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), bu yönde ileri sürülen değişik fikirleri inceleyerek yukarıda zikredilenlerden bir kısmını yapan kimseyi hanîf olarak nitelendirmenin

⁵³ Caetani, *İslâm Tarihi*, 211.

⁵⁴ Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrâhim ve Haniflik*, 132.

⁵⁵ Thomas Patrick Hughes, *Dictionary of Islam, Library of religious and philosophical thought* (New Jersey: Published by Clifton, 1965), 161.

⁵⁶ R. Bell, *Introduction to the Quran*, 12; Fr. Buhl, "Hanîf", *İ.A.*, 5(1)/212.

⁵⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 3/104; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/747.

doğru olmadığını, bunun doğru tanımının İbrâhim'in dinine uymak şeklinde olması gerektiğini ifade eder ki⁵⁸ herhalde en doğrusu bu görüş olsa gerektir. Nitekim Yahudiler de sünnet oluyordu ama onlara hanîf denilmemekteydi. Yine Mekke müşrikleri de sünnet oluyor, Kâbe'yi kutsal sayıyor ve burada tavaf ediyorlardı. Eğer bunlardan birini ya da bir kaçını yapmak yeterli olsa idi, onlara da hanîf denilmesi gerekirdi.

Oryantalistlerin hanîf sözcüğünü Kur'ân'da ifade edilen anlamın dışında kullanmak istemelerine rağmen, İslâmiyet'ten önceki dönemde bu kelimeyi onların kastettikleri anlamda kullanan bulunmamaktadır. Bazı gayrimüslim ve putperest Arap şairlerin şiirlerinde bu sözcük ile kastettikleri anlamın tam olarak anlaşılmadığı yine aynı oryantalistler tarafından ifade edilmektedir.⁵⁹ İslâmiyet'ten önceki dönemde Araplar nezdinde hanîf kelimesi bilinmekteydi. Nitekim Hz. Peygamber'in (s) risâletinden önce, bir cemaat teşkil edecek kadar güçlü olmasalar da Araplar içinde hanifler olarak isimlendirilen bir grup bulunmaktaydı. Bu kişilerin Hz. Peygamber'in (s) risâletinden önce hanîf kelimesini Hz. İbrâhim'in dininin ismi olarak kullandıkları ve bu dinin gerekliliklerini öğrenip ona göre kulluk ve ibadet etmek istedikleri bilinen bir gerçektir ki araştırmanın ileriki kısımlarında bu haniflerden bahsedilecektir. Bunlardan bazısı Hz. Peygamber'in (s) risâlet döneminin başlamasıyla birlikte ona karşı çıkmış, bazısı da nübüvvetten önce Hristiyanlığı kabul etmiş ve bu hal üzere ölmüşlerdir.⁶⁰ Bu kişilerden Hz. Peygamber'e karşı duran Ümeyye b. Ebî's-Salt bir şiirinde;

“كل دين يوم القيامة عند الله إلا دين الحنيفة بور” / Kıyamet gününde Allah indinde Hanifliğin haricindeki bütün dinler geçersizdir”⁶¹ ifadesini kullanmıştır.

1.4. Haniflik Kavramının İslâmî Bir Kavram Olmadığına Dair Görüşler

a- Hanîf sözcüğü, Süryânîce hanpe sözcüğünden Arap diline geçmiş olup herhangi bir dini inancı olmayan veya putperest anlamlarına gelmektedir.⁶² İslâm tarihçilerinden Alî b. Hüseyin el-Mesûdî (ö. 345/956) de sözcüğün Süryânîce hanîfu

⁵⁸ Taberî, *Tefsir*, 3/107.

⁵⁹ Fr. Buhl, “Hanîf”, *I.A.*, 5(1) /216.

⁶⁰ İbn İshak, *Sîre*, 96; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/138.

⁶¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/62.

⁶² Richard Bell, *Introduction to the Quran* (Edinburgh: The Edinburgh University Press, 1958), 12; D. S. Margoliouth, “Harranians”, in *the Hastings Encyclopaedia of Religion and Ethics* (New York: Published by Charles Scribner's Sons, 1951), 6/519.

kelimesinden türediğini ve putperest anlamına geldiğini beyan eder.⁶³ Richard Bell, sözcüğün ilk önce Süryânîce “hanpe”nin çoğulu olan hanephe ya da hanputho kelimesinden Arapçaya hunefâ şeklinde geçtiğini, daha sonra kelimenin tekil hali olan hanîf sözcüğünün kullanılır olduğunu ifade eder.⁶⁴

b- Sözcük, Süryânîce hanpe kelimesinden gelmekte, fakat bu sözcüğün manası Helen kültürüne bağlı kimse veya Harranlı olmalıdır. Dolayısıyla Sâbi kelimeleri ile ilgili olduğu düşünülebilir. Bu çerçevede Birûnî (ö. 453/1061) Harranlı Sâbiîlere hanîf denildiğini aktarmaktadır.⁶⁵ Helen kültürüyle asimile olmuş Harranlı Sâbiîlerin, esasında tek tanrılı bir inançta oldukları bildirildiği gibi, William Montgomery Watt, Müslümanlar kendilerine ehl-i kitap muamelesi yapsın diye, Sâbiîlerin kendilerini haniflerin vârisleri olarak gösterdiğini ifade etmektedir.⁶⁶

c- Kelime İbranîce hanef sözcüğünden gelmiş olup murdar, dinsiz, âdi vb. manalara gelmektedir.⁶⁷ Bazı oryantalistler, Hicaz bölgesindeki bazı Hristiyan Arapların, “Şunu yaparsam veya yapmazsam hanîf olayım” gibi ifadelerine dayanarak Mekke’li putperestlere hanîf denildiğini iddia etmektedirler. Muhammed Abduh (ö. 1905), onların böyle bir hataya düşmelerindeki nedenin, Arapçayı iyi bilmemeleri dolayısıyla Hristiyan Arapların o sözler ile ne kastettiklerini oryantalistlerin anlayamamaları olduğunu ifade ediyor. Muhammed Abduh’a göre, İslâmiyet’ten önceki devirde Araplar arasında tek ilah inancına dayalı olan Haniflik mevcuttu. Ancak Yahudilik ve Hristiyanlığın başına gelen tahrifat Hanifliğin başına da gelmiş ve bu dinin içerisine pek çok putperest âdeti girmiştir. Öyle ki bazı putperestler kendilerini hanîf olarak nitelendiriyorlardı. Hristiyan Arapların bu sözle kastettikleri, böylesi Hanifliktir ve Nasranîlikten vazgeçmektir. Yoksa mutlak manada müşrik olmak değildir. Hristiyan Arapların bu ifadeyle müşrik anlamını kastettiklerine dönük oryantalistlerin ellerinde herhangi bir kanıtları bulunmamaktadır.⁶⁸

⁶³ Ebû’l Hasen Ali b. Huseyn el-Mes’ûdî, *et-Tenbih ve’l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî (Kahire: Mektebetü’ş-şarki’l-İslâmiyye, 1356/1938), 79.

⁶⁴ R. Bell, *Introduction to the Quran*, 12.

⁶⁵ Ebû’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsârü’l-bâkiye ani’l-kurûni’l-haliye* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923), 318.

⁶⁶ W. Montgomery Watt, “Hanifs”, *The Encyclopedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1965), 5/166.

⁶⁷ Ch. C. Torrey, *The Jewish Foundation of Islam* (New York: Jewish Institute of Religion Press, 1933), 87; Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1941), 149.

⁶⁸ Muhammed Reşit Rıza, *Tefsîrü’l-Menar* (Mısır: Dârü’l-Menâr, 1373/1954), 1/480-481.

d- Kelimenin bir diğer kullanılış örneği tehannüs, İbranîce tehinoth sözcüğünden gelmiş olup dualar anlamına gelmektedir. Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen bir rivayette Hz. Aişe, "Hz. Muhammed (s), Hira mağarasında yalnızlığa çekilir, orada ailesinin yanına dönünceye değin adedi muayyen gecelerde tehannüs-ki taabbüd demektir- eder ve yine azığını alır giderdi. Daha sonra tekrar Hatice'nin yanına döner, bir o kadar zaman için yine azık hazırlardı. Nihayetinde Allah Rasûlü'ne bir gün Hira mağarasında olduğu bir esnada hak (vahiy) geldi." demiştir.⁶⁹ Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451), tehannüs kelimesinin kesinlikle ibadet manasında olduğunu ve bu kelimenin tehannüf gibi putperestlikten uzak durmak anlamına geldiğini ifade etmektedir. Yine o, Ebu Amr eş-Şeybanî'ye (ö. 213/828) yetehannesu kelimesinin anlamı sorulduğu vakit, "Bilmiyorum, fakat bu kelime din-i İbrâhim olan Haniflikten gelen bir kelime olarak yetehannefu olmalıdır." dediğini aktarmaktadır.⁷⁰ Oryantalistler, bu çerçeveyi dayanak alarak hanîf ifadesini tehannüs ile ilişkilendirip buradan İbranîce tehinoth kelimesiyle alakalı göstermeye çalışmaktadırlar. Bu düşünceye paralellik arz eden bir başka düşüncenin sahibi olan Theodor Nöldeke, hanîf ifadesini tehannüs kelimesi ile değil de sülâsîsi olan hanese kelimesiyle ilişkilendirip, münzevî bir hayat tarzını benimseyen anlamına geldiğini, bu nedenle tasavvufla ilgili bir kelime olduğunu ifade eder.⁷¹ Hallâc-ı Mansûr üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Louis Massignon da Hallâc'ın, kendisini Hz. Muhammed'in cemaatinin en küçük hanîfi olarak nitelendirdiğini, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, Muhasibî, Antâkî vb. mutasavvıfların, temelde Hanîfliğe bağlı olduklarını ifade eder.⁷²

e- Kelime, Aramîceden Arapçaya intikal etmiştir. Aslî hali hanef ya da "hanfa"dır ve dinsiz, sapık gibi anlamlara gelmektedir.⁷³ Leone Caetani, sözcüğün Aramîce ve İbranîcede gayriahlâkî davranışlar sergileyen ve dinsiz anlamına,

⁶⁹ *Buhârî*, "Bedü'l-vahy", 1 (No. 3).

⁷⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l karî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/49.

⁷¹ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Hildesheim: Georg Olms Yay., 1961), 67.

⁷² Louis Massignon, *Essai Sur Les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane* (Paris: Published by Geuthner, 1922), 205; *La Passion d'al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj Martyr Mystique del Islam* (Paris: Published by Geuthner, 1922), 607.

⁷³ Fr. Buhl, "Hanîf", *İslâm Ansiklopedisi*, 5(1) /217.

Süryânîce’de ise murdar manasında, daha sonraları yalancı anlamında, nihayetinde ise putperest anlamında kullanıldığını ifade eder.⁷⁴

f- Julius Wellhausen, hanîf kelimesinin Hristiyan zahidi anlamına geldiğini ifade ederken,⁷⁵ Caetani, Süryânî kaynaklarda bu kelimenin Hristiyan mûtezilesi için kullanıldığını söyler.⁷⁶ Yakubî (ö. 292/905?), Hz. Dâvûd ile mücadele eden Filistinlileri hunefâ şeklinde adlandırmakta ve bunların yıldızperest olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷ Abdülmesîh Kindî, kitabında Hanifliği putperestlik olarak tanımlamakta ve Hz. İbrâhim’in başlangıçta Haniflik üzere putlara ibadet ettiğini, sonraları Hanifliği yani putperestliği bırakarak tevhid akîdesine yöneldiğini belirtir.⁷⁸

g- Winckler, hanîf kelimesinin Habeşçeden alındığını, Grime, kelimenin aslı Arapça olmakla birlikte yine puta tapan anlamına geldiğini, Arthur Jeffery ise kelimenin Süryânî kökenli olduğunu ve genellikle putperest anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁷⁹

Belirtilen bu görüşler, gayrimüslimlerin ifadeleridir. Atıfta bulunulan birkaç İslâm âliminin düşünceleri, bu gayrimüslimlerin görüşleri ile örtüştüğü için onlar da belirtildi.

Müsteşrikler, hanîf kelimesine benzeyen bazı kelimelerin, İbrânîce, Aramîce ve Süryânîce’de de mevcut olmasından, bu kelimenin aslının Arapça değil, mezkûr kelimenin bahsi geçen dillerden alındığı sonucuna ulaşmaya gayret ediyorlar. Duruma tersinden bakılsa yani bu diller hanîf kelimesiyle benzeşen hanpe, hanephe, hanputho, hanef kelimelerini Arapçadan almış oldukları düşünülemez mi? Neden Arapçanın mezkûr kelimeyi illa da onlardan aldıklarını iddia ediyorlar, anlamlandırmak mümkün değil. Ayrıca İbrânîce, Aramîce, Süryânîce ve Arapça aynı dil ailesi içerisinde yer alır. Yani bu dört dil birbiriyle akrabadırlar ve Sami dil ailesini teşkil ederler. Birbiriyle benzeşen sözcükler, bu aile içerisinde farklı manalarda kullanılabilirler. Örneğin; İbrânîce de lehem kelimesi ekmek anlamında kullanılırken, onunla benzeşen bir kelime olan lahm Arapçada et anlamına

⁷⁴ L. Caetani, *İslâm Tarihi*, Çev. Hüseyin Cahit (İstanbul: Tanin Matbaası, 1924), 2/29.

⁷⁵ Abraham I. Katsh, *Judaism in Islam* (New York: University Press, 1954), 108.

⁷⁶ Caetani, *İslâm Tarihi*, 29.

⁷⁷ İbn Vadîh el-Ahbarî, *Tarihu 'l-Yakubî* (Necf: y.y. ,1377/1958), 1/37.

⁷⁸ Watt, “Hanîfs”, 5/166.

⁷⁹ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran* (Cairo: Oriental İnstitute Baroda, 1938), 114.

gelmektedir. Aynı dil ailesi içerisinde yer alan diğer dillerde de buna benzer örneklerle karşılaşmak mümkündür. Mesela; Sanskritçede deva kelimesi Allah anlamına gelir, fakat Farsçada dev şeytan anlamına gelir.⁸⁰ Dolayısıyla hanîf kelimesi de, Arapçada yanlış yoldan doğru yola, puta tapıcılıktan tevhide yönelen anlamına gelirken, Arapça ile akraba olan İbranîce, Aramîce ve Süryânîce’de farklı anlamlara gelebilir. O dillerde farklı anlamlarda kullanılması, Arapçada da aynı anlamda kullanılmasını icap ettirmez.

Bir takım İslâmî kaynaklarda, hanîf ifadesinin, Sâbiî ve putperest ifadeleri ile karışması, bu inançların aynı çevrelerde iç içe yaşamış olmaları nedeni ile de olabilir. Babil ve Harran civarında risâlet vazifesi gören Hz. İbrâhim (a.s), Sâbiîliğe ve onun bir başka şekli olan putperestliğe karşı Hanifliği yaymıştır. Hz. İbrâhim, oğlu İsmâil ile birlikte Beytullah’ı inşa etmelerinin akabinde o bölge halkını hacca davet etmiş ve bu çağrıya icabet edenlerle birlikte hac vazifesini yerine getirmiştir. Hz. İsmâil, babasının tebliğ ettiği inancı Hicaz bölgesinde yaymaya devam etmiştir. Dolayısıyla bu çevrede hala varlığını devam ettiren putperestlik ile Hz. İbrâhim’in Haniflik inancı iç içe aynı ortamda yaşamıştır. Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil’in vefatının sonrasında, Babil, Harran ve Hicaz bölgelerindeki Haniflik inancında tahrifat ortaya çıkmış, şirk batağına düşen bir takım insanlar kendilerini hâlâ hanîf diye isimlendirmeye devam etmiş olabilirler.⁸¹

Hız. Peygamberden evvelki dönemlerde Hicaz bölgesinde tevhid akîdesinin mevcut olup zaman içerisinde Arapların bu inançtan uzaklaşıp putperestliğe yöneldikleri konusu neredeyse Arap tarihi ile alakadar olan herkes tarafından kabul gören bir meseledir.⁸² Mekke şehri fethedildiğinde Kâbe’nin içerisinde yer alan İbrâhim sureti, putperestlerin bile Hz. İbrâhim’e sahip çıkışlarının açık bir ispatıdır. Birûnî, Mes’ûdî ve İbnü’n-Nedîm gibi müelliflerin eserlerinde karşılaşılan Hanîf, Sabîî veya putperest kelimelerindeki anlam karmaşasına bu pencereden bakmak gerekmektedir.

⁸⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri*, Çev. M. Said Mutlu (İstanbul: İrfan Yay., 1966), 1/71.

⁸¹ Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrâhim ve Haniflik*, 134.

⁸² İbn İshak, *Sîre*, 100; Muhammed Şükrü el-Âlûsî el-Bağdadî, *Bülûğu’l-ereb fî marifeti ahvâli’l-Arab* (Mısır: y.y. , 1342/1924), 2/196.

1.5. İnanç Olarak Haniflik

Nasıl ki Allah'ın vahyettiği tüm mesajlarda tevhid ilkesi ön plana çıkıyorsa Hz. İbrâhim'e inzal edilen mesajlarda da bu kavram en önemli yeri teşkil etmektedir. Nitekim Haniflik de bu prensip çerçevesinde şekillenmiştir. Haniflik denilince akla gelen ve peygamberler tarihine en büyük izlerden birini bırakan kuşkusuz Hz. İbrâhim'dir. Tevhîdî mücadelenin en önemli sembollerinden biri, teslimiyetin ve adanmışlığın nişanesi olan Hz. İbrâhim, inancı uğruna evladını feda etmekte tereddüt etmeyen, davası uğruna ateşe yürüyen bir peygamberdir.

Yahudiler Hz. İbrâhim'i tüm Yahudilerin peygamberi olarak kabul etmiş ve kendilerinin Hz. İbrâhim'in yolunu takip ettiklerini iddia etmişlerdir. Aynı şekilde Hristiyanlar da onu kendileriyle ilişkilendirmişlerdir. Hâlbuki Kur'ân, bütün bu yanlış inanışları şiddetle reddederek; *“Şüphesiz İbrâhim, Allah'a itaat eden, hanîf olan bir ümmet idi ve o müşriklerden değildi.”*⁸³, *“Yoksa siz, İbrâhim, İsmâil, İshak, Yakub ve torunları da Yahudi veya Hristiyan idiler mi diyorsunuz? De ki: Sizler mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı? Allah tarafından kendisine ulaşan bir gerçeği gizleyen kimseden daha zalim kimdir? Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir.”*⁸⁴ buyurmaktadır. Buna göre Haniflik müşriklik olmadığı gibi Yahudilik ve Hristiyanlık da değildir. Bilakis Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın fitratına en uygun olan tevhid dinidir. Bu çerçevede hanîf kavramı Allah'ın Hz. İbrâhim'e vahyinin özünü teşkil etmekle birlikte, insanın yaratılıştan getirdiği saf haliyle yani fitratla tevhide yönelmesi anlamını da içermektedir. Bu yönelik Hz. İbrâhim'den sonra sâlih mü'minler tarafında da devam ettirilmiştir. Aynı zamanda bu kavram İslâm'ın da bir vasfı olarak kullanılmış ve dini Allah'a has kılarak, yalnızca O'na kulluk edenlere bu sıfat verilmiştir. Nitekim Allah, Hz. Peygamber'e (s) hanîf olan İbrâhim'in (a.s) dinine uymayı, onun yolunu devam ettirmeyi emretmiştir.⁸⁵

Hz. İbrâhim'in yaşamış olduğu toplumun inanç şekli incelendiğinde, şirkin insanları nasıl çepeçevre sardığı düşünüldüğünde ve bu kavramın geçtiği âyetler göz önüne alındığında Haniflik, cahilâne bir inanç dünyasından tevhîdî inancı temele koymuş bir dünyaya hicret etmek şeklinde algılanmalıdır. Âyetler üzerinde

⁸³ en-Nahl 16/120.

⁸⁴ el-Bakara 2/140.

⁸⁵ en-Nahl 16/123.

muhakeme edildiğinde Haniflik tek olan, eşi, benzeri ve ortağı bulunmayan Allah'ı ve O'nun rızasını odak noktasına alan ve O'ndan başka güç ve hükümlanlık tanımayan tevhid dininin Hz. İbrâhim'in şahsında hayat bulmasıdır.⁸⁶

1.6. Yahudilik ve Hristiyanlıkta Haniflik

İslâm kaynaklarında geçtiğı haliyle, *Eski Ahid* ve *Yeni Ahid*'in herhangi bir kısmında hanîf kelimesi zikredilmemiştir. Yine *Talmud* ve sözlü Yahudi rivayetlerinde bu kelimenin geçtiğine dair bir ifadeye, kelime ile alakadar olan herhangi bir araştırmacının eserinde rastlanılmadı. Bununla birlikte İslâm dininin zuhurundan sonra, Yahudi ve Hristiyanlar tarafından kaleme alınmış risale türü eserlerde Haniflik ile alakalı olarak geçen tanım ve ifadelerin çok farklı anlamlara çekilmeye çalışılarak İslâm dinini küçümseme amacı taşıdığı görülmektedir. Nitekim çalışmanın önceki kısımlarında bahsedilen ve müsteşriklerin hanîf kavramına yüklemeye çalıştıkları anlamlarda bu rahatlıkla görülmektedir.⁸⁷

1.7. İslâm Öncesi Haniflik İnancı

Haniflik dinini tebliğ eden peygamber şüphesiz ki Hz. İbrâhim'dir. Ondan sonra Hz. İsmâil ve Hz. İshak başta olmak üzere Hz. Musa'ya değin tüm nebiler, Hz. İbrâhim'e bildirilen hükümler üzere amel etmiş olmalıdırlar. Hz. İbrâhim'in davetinin bölgesel veya yerel değil cihanşümul olduğunu ifade eden Şehristanî (ö. 548/1153), o döneme değin onun daveti gibi geniş bir davetin gerçekleşmediğini belirtir. Ayrıca Hicaz, Filistin, Harran ve Sümer diyarı ile birlikte onun davetinin tüm Acem ülkelerine yayıldığını ve Acem melikleri ile birlikte o ülke halklarının tamamının Hz. İbrâhim'in yaşadığı dönemde Haniflik dinini kabul ettiklerini söyler.⁸⁸ Kur'ân'da ismi zikredilen Zülkarneyn'in, bazı tarih kaynaklarında Himyerli bir komutan olduğundan ve Hz. İbrâhim döneminde yaşadığından bahsedilmektedir. Bu kaynaklara göre, o bir peygamber değil Hz. İbrâhim'in ordu komutanıdır. Hz. İbrâhim ve İsmâil Kâbe'yi inşa ederlerken onlara yardım etmiştir.⁸⁹ Kur'ân'da haber verildiğine göre Zülkarneyn, doğuda ve batıda en uzak yerlere kadar yolculuk etmiş ve iman etmelerinden dolayı doğuda bir topluluğa, Ye'cûc ve Me'cûce karşı yardım

⁸⁶ Vecihi Sönmez, "Hz. İbrâhim'in Tabi Olduğu Hak Din ve Tevhidi İspat Metodu", *İslami Araştırmalar Dergisi* 27/1 (Ocak 2016), 64-77.

⁸⁷ Torrey, *The Jewish Foundation of Islam*, 87.

⁸⁸ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal* (Mısır: Muhammed F. Bedran Neşri, 1947), 1/559-571.

⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/102.

etmiştir.⁹⁰ Bu bilgilerden hareketle, Hz. İbrâhim'in dininin yani Hanifliğin âlemşümul bir din olduğu ve dünyanın her tarafına eriştiği hakikatine ulaşılır.

Hikmet Tanyu, İslâmiyet'ten önceki dönemlerde Türklerin bir inancı olan gök tanrı inancının, Hz. İbrâhim'in Haniflik inancıyla ciddi anlamda benzerlikler gösterdiğini ifade etmektedir. Zülkarneyn'i Hz. İbrâhim'in ordusunun komutanı olarak kabul edersek onun, Haniflik dinini cihanın her tarafına; Çin'e, Türkistan'a, İran'a, Hindistan'a, Avrupa'ya, Afrika'ya ulaştırmış olması ihtimali güç kazanmaktadır. Bu nedenledir ki, dünyanın çoğu yerindeki dinlerde Hanifliğin emarelerini görmek doğal bir durum olur. Binaenaleyh Türklerin İslâmiyet'ten evvelki din ve inanışlarında da Haniflik dininden pek çok kaide kendini gösterebilir ya da zamanında Türkler, İranlılar gibi milletler arasında bu din yayılmış olabilir. Ortaya konulan bu düşüncenin kesin bir delilinin bulunduğu söylenilemez. Fakat Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önceki inanışlarından olan gök tanrı inancı ile Haniflik dininin ilkeleri karşılaştırıldığında, ortaya fevkalade benzerlikler çıkmaktadır ki, bu benzerlikleri tesadüf olarak görmek mümkün değildir.⁹¹

İslâm geleneği, İslâm'ın temelini teşkil eden tek ilah düşüncesinin odak noktasına Hz. İbrâhim'i yerleştirir. Oğlu İsmâil ile birlikte tevhide dayalı inancın merkezi olarak inşa ettikleri Kâbe'nin bulunduğu Mekke topraklarında Hz. İbrâhim'in tevhid akîdesinin izleri hiçbir zaman silinmemiştir. Adnan ve Kahtan kabileleri, Amr b. Lühay el-Huzaî'nin puta tapıcılığı içlerine getirdiği zamana değin Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından tebliğ edilen Hanîf dini üzere bulunmakta idiler. Hanîf inancına göre; Allah tekti, kesinlikle eşi, benzeri ve ortağı yoktu. En güzel sıfatlar ile bezenmişti. Hayat, kudret, basar, semi, kelam gibi birçok güzel sıfatlara sahipti. O, görünen görünmeyen tüm mahlûkatı yoktan var edendi. Her iş kendisine rücu edecek olandı. Bu inanca sahip olan toplum da, güzel ahlâkî özelliklere sahipti. Aç olanın karnını doyurur, komşularına ikram eder ve onlarla iyi geçinirdi. Peygamberlere indirilenlerin tümüne iman ederlerdi. Ancak zaman içerisinde insanlar, bu inanç ve düşüncelerden uzaklaştılar. İçlerinde cehalet boy gösterdi. Nefsanî duygularına tabi oldular ve şehvetlerine uydular. Amr b. Lühay el-Huzaî, toplumda ortaya çıkan bu ahlaki boşluktan faydalanarak Allah'ın razı olmadığı bir din anlayışını Mekke topraklarına yerleştirdi. Bu dönemde Hicaz

⁹⁰ el-Kehf 18/83-98.

⁹¹ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi* (İstanbul: Türk Kültür Yay., 1978), 14.

toprakları koyu bir putperestlik inancıyla tanıştı. Zamanla putperestlik adeta Arapların milli bir dini haline geldi.⁹²

Ne yapacağını, nereden geldiğini, nereye döneceğini unutmuş, ahlâkî buhrana düşmüş, çıkmazda kalmış toplumlarda Hz. İbrâhim, hidâyeti arayanların daima rehberi olmuştur. Cahiliye döneminde büyük bir ahlâkî çöküntüye düşmüş Arap toplumunda onun akîdesi, bu girdaptan kurtulmak isteyenlere rehberlik etmiştir. Hz. Peygamber'in (s) risâletinden evvel, gidişattan hoşnut olmayanlar, onun dinini soruşturuyor, bu inancı ortaya çıkarmaya gayret ediyorlardı. Bir taraftan kabileler arası bitmek bilmeyen mücadeleler ve kan davaları, diğer taraftan kişisel kazanç uğrunda her türlü kötülüğün mübah sayılması ve ahlak dışı yollara tevessül edilmesi, her çeşit gayriahlâkî davranışın son derece yayılmış olması bu arayışın oluşmasındaki en temel faktörlerdi.⁹³ Bu gaye ile Kureyş kabilesinin bir araya gelip putlara kurbanlar keserek tapındıkları bir gün, bu arayış içerisinde olanlardan Zeyd b. Amr b. Nufeyl, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris ve Varaka b. Nevfel birlikte toplumun içerisine düştüğü bu akıl dışı durumu müzakere ettiler. İnsanların kendi elleriyle yaptıkları bu putların hiç kimseye herhangi bir fayda ya da zarar veremeyeceğini, bunlara tapınmanın anlamsız olduğunu ifade ederek tek kurtuluş yolunun İbrâhim'in Haniflik dini olduğu fikrinde mutabık kaldılar ve bu inancın esaslarını bulup öğrenerek ona göre yaşamak üzere yolculuğa çıkmaya karar verdiler.⁹⁴ İbn İshak ve İbn Hişam gibi tarihçilerin bunlarla ilgili verdikleri mâlûmatlardan, bu kişilerin Haniflik dininden yalnızca bir takım inanç esaslarını bildikleri, ibadet esaslarının içeriğine dair herhangi bir bilgilerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu dinde ibadet esaslarının da bulunması gerektiğini bildikleri için, bunları öğrenmek üzere yolculuğa çıkmışlardı. Bu dört kişinin gittikleri yerler arasında Mezopotamya ve Suriye gibi bölgeler bulunmaktadır ki, bu bölgeler Hz. İbrâhim'in yaşam sürdüğü yerlerdir. İhtimaldir ki bunlar, Hz. İbrâhim'e indirilen sahifelerin bu bölgelerde halen bulunabileceğini düşünmekteydiler. Nitekim İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), Abbasî halifesi Harun Reşid döneminde Hz. İbrâhim'in sahîfelerinin Abdullah b. Sellam eliyle Keldanîceden Arapçaya tercüme

⁹² Âlûsî, *Bülûgu'l-ereb*, 1/194-195; Nasuh Günay, "Hz. Peygamber'in Müslüman Olmayanlarla Münasebetleri" , *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, III. Kutlu Doğum Sempozyumu* (Isparta: İlahiyat Fakültesi Yay., 2000), 215.

⁹³ İbn Hişam, *Sîre*, 1/237.

⁹⁴ İbn İshak, *Sîre*, 95; İbn Hişam, *Sîre*, 1/237.

edildiğini bildirmektedir.⁹⁵ Fakat Neşet Çağatay, İbnü'n-Nedîm'in paylaştığı bu mâlûmata kuşkuyla yaklaşmaktadır.⁹⁶

Kâbe'de bir araya gelip Haniflik inancının esaslarını bulmak üzere seyahate çıkmaya karar veren kişilerden, İbn İshak ve İbn Hişam'da yalnızca dördünün ismi zikredilmektedir. Muhakkak ki son hanifler sadece dört kişiden ibaret değildir. Mekke ve çevresinde bu kişilerle aynı inançta olan daha pek çok kimse bulunmaktadır. Bu kişiler İslâm dininin müjdecileridir. Ancak bunlardan bazısı Hz. Peygamber'in (s) risâletinden önce vefat etmişlerdir.⁹⁷

Âlûsî, haniflerle alakalı olarak şu bilgileri paylaşmaktadır: “Araplar, İbrâhim'in şeriatından ayrılıp tevhid akîdesinden saptıktan sonra, bazısı kendi îzan ve sağduyusu ile Allah'ın var ve tek oluşunu bulmuş, fakat Hz. Peygamberin (s) risaletine yetişememişlerdi. Onlar yaratılışlarını bozmayan ve tam bir sağduyu ile ileriye gören, bundan dolayı başka bir dine tâbi olmayıp Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in döneminden kalma ibadetleri; Kâbe'ye ihtiram göstermek, onu ziyaret etmek, hac, umre, vakfe yapmak, kurban kesmek, telbiye vb. şeyleri uygulayan kimselerdi. Bunlar zaman içerisinde kendi içlerinde kısımlara ayrılmış, bazısı tevhid akîdesinin aslına uyarak Allah'a kulluk noktasında tüm peygamberlerin ehemmiyetle üzerinde durduğu Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmama ilkesine bağlı kalmışlar, bazısı ise Hz. İbrâhim'in şeriatına tâbi olup, doğrudan onun izinden yürümeye çaba göstermişlerdir. Bu kişiler her dönemde belirli sayıda mevcuttu.”⁹⁸ Âlûsî'nin vermiş olduğu bu bilgilerden hareketle anlaşılmaktadır ki; hanifler yalnızca Hz. Peygamber'e takaddüm eden dönemde değil, çok daha evvelki dönemlerde de bulunmakta idi.

Son haniflerin hemen hepsi, Tevrat'ı ve İncil'i bilen ve ilahi kitaplara dair bilgi sahibi olan kişilerdir. Bunlardan bazısının Hristiyanlığı kabul etmesindeki asıl sebep, o dönemde en az tahrifata uğrayan dinin Hristiyanlık olması olabilir. Zira bu kimseler, aradıkları Hanîf dininin esaslarına bütün gayretlerine rağmen ulaşamamışlardı. Bundan mütevellit, şartlar onları en doğru yolun Hristiyanlığı

⁹⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1417/1917), 37.

⁹⁶ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. , 1982), 158.

⁹⁷ Cevad Ali, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: y.y. , 1377/1957), 5/60.

⁹⁸ Âlûsî, *Bülûgu'l-ereb*, 2/196.

benimsemek olduğu sonucuna ulaştırmış olabilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Hristiyanlara karşı tutumu, Yahudilere ve putperestlere karşı tutumundan epey farklılık arz etmektedir. Çünkü Allah-u Teâlâ ona, *"Mü'minlere adâvet etmede insanların en tehlikelisi olarak kuşkusuz Yahudi ve Allah'a şirk koşanları bulursun. Mü'minlere sevgice en yakın olarak da "biz Hristiyanız" diyenleri görürsün. Zira onların içerisinde keşiş ve rahipler vardır ve onlar kibirlenmezler"*⁹⁹ buyurmuştur. O dönemki Hristiyanlığın durumu ve Kur'ân'ın Hristiyanlara karşı takındığı bu tavır, son haniflerden bazısının Hristiyanlığı benimseme nedenlerini, hiç olmazsa mazeretlerini belirtir niteliktedir.

Hz. Peygamber'in (s) risâletinden kısa bir süre önce veya risâletinin ilk döneminde yaşamış olan bu son haniflerin bazılarından kısa kısa bahsetmek yerinde olacaktır. Onlardan herhalde en tanınmışı olan Varaka b. Nevfel, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice'nin amcasının oğludur. Hanîf dinini aramak amacıyla gittiği şam'da Hristiyanlığı benimsemiştir. Hz. Peygamber kendisine gelen ilk vahyin şaşkınlığı içerisindeyken Hz. Hatice onu Varaka'ya götürmüş, Varaka ise olup biteni dinledikten sonra bunların peygamberlik alametleri olduğunu ve endişe etmemesi gerektiğini söylemiş, kendisi de şahadet ederek onun bir peygamber olduğunu müjdelemiştir.¹⁰⁰ Ayrıca Hz. Peygamber, Varaka'nın kendisine iman ettiğini söylemiş ve ona kötü söz edilmesini men etmiştir.¹⁰¹ Varaka bir gün çölde gezinirken, efendisi tarafından kızgın çöl güneşinin altında eziyet edilen Bilâl-i Habeşî'yi gördü. Bilâl kendisine yapılan eziyete aldırmadan "Ahad, ahad" diyordu. Varaka bu sözü işitince yanına yaklaştı ve "Yemin ederim ki ey Bilâl! Bir, bir" diyerek ona karşılık verdi.¹⁰²

Haniflik dininin esaslarını arayanlardan bir diğer kişi Hz. Peygamber'in halasının oğlu Ubeydullah b. Cahş'tı. Hanifliği araştırdığı sıralarda Hristiyanlık dinini benimsedi. Hz. Peygamber'in (s) risâleti döneminde Müslüman oldu. Habeşistan'a hicret esnasında eşi Ümmü Habibe ile birlikte hicret etti. şaraba düşkünlüğü ile bilinen Ubeydullah, bir ara Mekke'ye geri döndü. Ancak tekrardan Habeşistan'a gitti ve yine Hristiyanlığa girdi. Eşi Ümmü Habibe onun İslâmiyet'i

⁹⁹ el-Mâide 5/82.

¹⁰⁰ İbn İşhak, *Şire*, 100-102.

¹⁰¹ İbn İşhak, *Şire*, 113-114.

¹⁰² Ebü'l-Ferec Ali b. Huseyn b. Muhammed el-Kureşî el-İşfahânî, *Kitâbü'l-Eğanî* (Beyrut: Dâru's-sadr, 1374/1955), 3/114.

terk etmemesi için büyük çaba gösterdi fakat başarılı olamadı. Ümmü Habibe sonraları Hz. Peygamber ile evlenmiş, Ubeydullah ise Habeşistan'da ölmüştür.¹⁰³

Yine Hz. Hatice'nin amcaoğullarından Osman b. Huveyris, Haniflik dinini aramak düşüncesiyle Bizans topraklarına kadar gitmiş, imparator ile görüşmesinin akabinde Hristiyanlığa girmiştir. Bu nedenle Bizans sarayında büyük bir saygınlık kazanan Osman, imparatoru Hicaz topraklarını işgale ikna etmeye çalışmış ancak bu düşüncesinde muvaffak olamamıştır. Zira Osman, Hicaz toprakları Bizans İmparatorluğu tarafından işgal edilirse bu toprakların yöneticiliğinin kendisine tevdi edileceğini düşünmekteydi.¹⁰⁴

Üzerinde en çok durulması gereken son haniflerden Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, aşere-i mübeşşereden olan Saîd b. Zeyd'in babası ve Hz. Ömer'in amcaoğludur. Bu kişi, Yahudi ya da Hristiyan olmamıştır. O da diğerleri gibi Haniflik dinini aramak düşüncesiyle seyahate çıkmış, Sümer diyarını, Musul ve Şam çevresini gezinmiş ancak aradığını bulamamıştır. İbn İshak'ın rivayetine göre, Bilka ismi verilen ve Şam yakınlarında bulunan bir vadide karşılaştığı bir rahibe hanifliği sormuş, aradığı dinin kendi topraklarında zuhur etmekte olduğunu öğrenince derhal Mekke'ye dönmek amacıyla yola koyulmuş fakat Lahm kabilesi bölgesinden geçerken kabile halkı tarafından şehit edilmiştir.¹⁰⁵ Zeyd, aynı zamanda bir şairdi ve Mekkelilere bazen Haniflik dini ile ilgili konuşmalarda bulunurdu. İşte bu konuşmalarından birinde Kâbe'nin yanına gelerek oradaki kalabalığa, "Zeyd'in nefsinin kudreti elinde tutan Allah'a kasem olsun ki, aranızda benden başka hanîf olan hiç kimse yoktur" dedikten sonra, "Ey Rabbim, sana nasıl ibadet edebileceğimi bilsem öylece ibadet ederdim fakat ne çare ki bilmiyorum." demiş ve avuçlarına secde etmiştir.¹⁰⁶ Zeyd'in putperestlik ile ilgili söylemleri ve Haniflik dinini arama çabaları Mekke'de putperestlerin tepkilerine neden olmuştur. Öyle ki onun, Haniflik dinini aramak üzere yolculuğa çıkacağı zamanlarda, Mekke dışına çıkmasına bile engel olmaya çalışmışlardır. Sonraki zamanlarda yaptığı konuşmalar Mekke'de birilerini etkilemiş olmalı ki, bu seferde putperestler onu Mekke dışına çıkararak şehre girmesine mani

¹⁰³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/238.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/239; Mahmud Esad Seydişehrî, *Târîh-i Dîn-i İslâm* (İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327/1909), 1/526.

¹⁰⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/246-247.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/240.

olmuşlardır.¹⁰⁷ İsmâil oğullarından bir peygamberin geleceğini bilen Zeyd, Hz. Peygamber'in (s) risâletinden beş yıl kadar önce vefat etmiştir. Vakidî'nin (ö. 207/823) bildirdiğine göre, putlar için kurban kesmeyen ve onlar adına kesilen hayvanın etinden yemeyen Zeyd, Hz. Peygamber'e iman etmiş ve ona selam iletmiştir. Hz. Peygamber (s), risâletine başladıktan sonra Zeyd b. Amr'ın selamı kendisine iletilince, selamı almış ve ona Allah'tan rahmet dilemiştir.¹⁰⁸

Hz. Peygamber'in (s) risâleti döneminde hayatta olan ve asıl ismi Ebu Rebia b. Abdullah olan Ümeyye b. Ebî's Salt, Haniflik arayışı içerisinde olanlardan biri olduğu gibi, yeni bir peygamberin gelmesinin de yakın olduğunu bilmekteydi. Fakat bu peygamberin kendisi olabileceğini umduğu, Peygamberlik Hz. Muhammed'e (s) gelince de kıskançlık ederek ona iman etmediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁹ Ümeyye b. Ebî's Salt, şiirlerinde Haniflik ifadesini kullanan, Allah'ın tek olmasından, cennet ve cehennem, yeniden diriliş, hesap vb. konulardan bahseden bir şairdi. Ümeyye'nin, Hz. Peygamber'den önce şiirlerinde hanîf ifadesini kullanması özellikle önemlidir. Zira daha önce de bahsedildiği üzere bazı oryantalistler, bu ifadenin Hz. Peygamber'in bir icadı olduğunu, Yahudi ve Hristiyanlara karşı müdafaa gayesi ile Hz. İbrâhim'e dönük bir din ihdas edip kendi dinini de ona bağdaştırmak istediğini iddia etmektedirler. Hz. Peygamber'in hanîf sözcüğünü kullanmaya başlamadan evvel Ümeyye'nin şiirlerinde hanîf ifadesinin geçmesi, bahsi geçen iddiayı kökten geçersiz kılmaktadır. Ancak oryantalistler kendilerince buna da bir çözüm bulmuşlar ve bu şiirlerin Ümeyye'ye ait olduğunun şüpheli olduğunu iddia etmişlerdir.¹¹⁰ Şiirlerinde sürekli Allah'ın tek oluşundan bahseden Ümeyye için Hz. Peygamber, "Onun şiirleri iman etti fakat kendisi küfürde kaldı" buyurmuştur.¹¹¹

Yine kaynaklarda son hanifler arasında ismi zikredilen Kus b. Sâide, tevhide, yeniden dirilişe ve hesaba inanmakta ve yakın bir zamanda bir peygamber geleceğini bilmekte idi. Bir ara Hristiyanlığa girdiği iddia edilen bu zatın, Hz. Peygamber'in (s) risâletinden evvel vefat etmesine rağmen, ona iman ettiği rivayet edilmektedir.¹¹² Kus b. Sâide, Ukaz panayırında Arap ileri gelenlerine yaptığı bir konuşmada

¹⁰⁷ İbn İshak, *Sîre*, 96.

¹⁰⁸ Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Tabakatu's-Şuara* (Leiden: Brill Yay. , 1902), 6/123.

¹⁰⁹ Âlûsî, *Bülûgu'l-ereb*, 2/247.

¹¹⁰ Âlûsî, *Bülûgu'l-ereb*, 2/253.

¹¹¹ Toshihiko Izutsu, *God and Man in the Koran* (Tokyo: Keio Institute, 1964), 112-115.

¹¹² Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, 1/534.

Allah'ın tek oluşundan, eşinin, benzerinin ve ortağının bulunmadığından, Allah'tan gayri her şeyin geçici olduğundan bahsetmiş, yeni bir peygamberin ve onunla birlikte yeni bir dinin gelmesinin yakın olduğunu, ona uyanların kurtuluşa ereceğini ifade etmiştir.¹¹³

Yukarıda bahsi geçen isimlerle birlikte Amir b. Zarib el-Udvanî, İlâf b. Şihâb et-Temîmî, Züheyr b. Ebî Selma, Mültemis b. Ümeyye el-Kenânî, Abduttabiha b. Sa'leb b. Vebre, Seyf Zî Yezen, Ebu Kays Sâreme b. Ebî Enes, Umeyr b. Cündeb el-Cühenî, Halid b. Sinan b. Gays, Erbab b. Riab, Süveyd b. Amir el-Mustalakî, Es'ad Ebu Kerb el-Himyerî, Vek'i b. Seleme b. Züheyr el-İyadî, Ka'b b. Luî b. Galib, Abdullah el-Kadaî, Ubeyd b. el-Ebras el-Esedî isimleri de yine son hanifler arasında zikredilmektedir.¹¹⁴ İsmi zikredilen bu kişilerden bir kısmı Hz. Peygamber döneminden önce yaşamış olmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu onunla çağdaştır. Bu kimselerin haricinde de o dönemlerde hanîf olanların bulunması mümkündür. Fakat bu kişilerin dinî bir topluluk oluşturmadıkları ve birlikte hareket etmedikleri açıkça görülmektedir.

1.8. Kur'an-ı Kerîm'de Haniflik

Hanîf sözcüğü Kur'an'ın yedi sûresinde on kez, çoğulu olan hunefâ kelimesi ise iki sûrede iki kez geçmektedir. Hanîf lafzının delalet ettiği manayı daha iyi kavrayabilmek amacıyla, Kur'an'da bu ifadenin geçtiği âyetlerin burada ele alınması yerinde olacaktır.

*“(Yahudiler ve Hristiyanlar Müslümanlara:) Yahudi ya da Hristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız dediler. De ki: Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi.”*¹¹⁵

Yahudiler Müslümanlara, “Yahudi olun ki kurtuluş bulasınız”, Hristiyan olanlar da “Hristiyan olun ki kurtuluş bulasınız” demektedirler. Allah-u Teâlâ, elçisine bu söylemlere karşı böyle bir cevap vermesini emir buyurdu. Yani biz Yahudiliğe, Hristiyanlığa ya da başka bir dine tâbi olmayız. Bizim tâbi olduğumuz hanîf olan İbrâhim'in dinidir. Bu durumda Haniflik, tevhidin yegâne kalesidir. Bu inanç putperestlik olmadığı gibi Yahudilik veya Hristiyanlık da olamaz. Bu din Yüce

¹¹³ Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maarif* (Beyrut: y.y. , 1970), s. 28.

¹¹⁴ Âlûsî, *Bülûgu'l-ereb*, 2/245-281; İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 27-28; Cevad Ali, *Târîhu'l-Arab*, 6/297-306.

¹¹⁵ el-Bakara 2/135.

Allah'ın en baştan beri insanlığa bildirdiği, insan fitratına en münasip olan tevhid dinidir.¹¹⁶

*“İbrâhim ne Yahudi ne de Hristiyan idi. Fakat o, Allah'ı bir tanıyan hanîf bir Müslüman idi. O, müşriklerden de değildi.”*¹¹⁷

Bu âyette Yahudi ve Hristiyanların, Hz. İbrâhim'in kendi dinlerinden olduğu iddiasına açık bir reddiye bulunmaktadır. Her şeyden önce bu iddia tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Zira hem Tevrat hem de İncil Hz. İbrâhim'den sonra indirilmiştir. Ayrıca Tevrat ve İncil'de bu minvalde bir delil bulunmamaktadır.¹¹⁸ Kitab-ı Mukaddes metinlerine dayanmayan ve tarihi bilgilerden uzak olan bu iddianın temelden çürük olduğunu ve tamamen subjektif bir yaklaşımdan ibaret kaldığını ifade etmek gerekmektedir. Hz. İbrâhim'in diniyle ilgili bir nitelendirme yapılacaksa, bu konuda söylenecek yegâne şey onun hanîf ve Müslüman olduğudur. Yahudiler ve Hristiyanlar, Hz. İbrâhim ile kendileri arasında bir bağ kurmayı arzu ediyorlarsa bunun yolu bütün peygamberlerin, dolayısıyla kendi peygamberlerinin de tevhide davet ettiği gerçeğini itiraf etmeleri ve Hz. İbrâhim'i kendilerine tâbi kılmaya uğraşmak yerine, bütün peygamberlerin geniş anlamda İslâm çatısı altında birleştiğini idrak etmeleridir.

*“De ki: Allah doğruyu söylemiştir. Öyle ise, hakka yönelmiş olarak İbrâhim'in dinine uyunuz. O, müşriklerden değildi.”*¹¹⁹

İbrâhim'in dini şeklinde tercüme edilen *مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ* ifadesi, Hz. İbrâhim'e vahyedilen ve tüm peygamberler nezdinde özüm senerek tebliğ edilmiş olan ilâhi prensipleri, mesajları ve tamamıyla bir itikadî sistemi içine alır. Bu da Hz. Peygamber'in yeni bir din ihdas etmediği, bilakis ona vahyedilen kitabın tüm ilâhi dinlerde mevcut olmasına rağmen tahrif edilmiş ya da unutulmuş olan cihanşümul prensipleri içerdiği, dolayısıyla onun mesajının diğer peygamberlerin mesajının bir devamı olduğu gerçeğini ortaya koyar. *وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ* / “O şirk koşanlardan değildi” anlamındaki ifade ise Hz. İbrâhim'in (a.s) Allah'tan gayri hiçbir varlığı mâbud edinmediğini, şirk şüphesi barındıran tüm sapkın anlayışlardan berî, tek

¹¹⁶ Taberî, *Tefsir*, 1/564.

¹¹⁷ Âl-i İmrân 3/67.

¹¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/87.

¹¹⁹ Âl-i İmrân 3/95.

Allah’a iman eden ve yalnızca O’nu rab tanıyan bir peygamber olduğunu beyan etmekte, Yahudilerin şirk içerisinde bulunduklarını belirtmektedir.¹²⁰

*“İyilik yaparak kendisini Allah’a teslim eden ve hakka yönelen İbrâhim’in dinine tabi olandan, din bakımından daha iyi kim olabilir? Allah İbrâhim’i dost edinmişti.”*¹²¹

Her inancın ve ideolojinin mensubu kendi inancı ve kutsalının diğerlerinden ulvî olduğunu ileri sürer. Konu dinî inançlar olunca en doğruyu ve olması gerekeni belirleyebilmek amacıyla objektif kıstaslara ihtiyaç duyulur. Kur’ân’ın bu noktadaki kıstası bir dinin öncelikle iman ve ihsan içermesidir. İslâm’da gaye bir kul olarak şirkten arınıp yalnızca Allah’a yönelmek, benliğini ona teslim etmektir. İmandan maksat tevhiddir. Yani Allah’ı birlemek, sadece O’na kullukta bulunmaktır. Nitekim Hz. İbrâhim’in tüm insanlığa davetini içeren din de bu manada Haniflik olarak adlandırılmıştır. İşte bu nedenle de o Allah’ın dostu olma şerefine ermiştir. İhsanda gaye ise bir cihetiyle ihlâs yani samimiyettir. Kulluğa başka hiçbir beklentiyi karıştırmamaktır. Diğer yönüyle de hayırdır, güzelliştir. Bir kimsenin her yaptığını mükemmel bir şekilde yapma isteğidir. İşte bu iki ilkeyi içerisinde barındıran din hak dindir ve ondan daha üstün ve güzel bir din yoktur.¹²²

*“Ben hanîf olarak yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a çevirdim. Ben müşriklerden değilim.”*¹²³

Bu âyetin öncesindeki âyetlerde Hz. İbrâhim’in yıldıza, aya ve güneşe bakarak “İşte Rabbim budur” dediği ve her defasında “ben batan ya da kaybolanları sevmem” diyerek kavmine taptıkları şeylerin ilah olamayacağı mesajını vermesi olayı anlatılır. Nihayetinde önceden sahip olduğu ya da etrafında olup bitenleri müşahede ettikten sonra elde ettiği yakînî iman, ben bir hanîf olarak yüzümü ve tüm benliğimi gökleri ve yerleri, sizin taptığınız yıldızları, ayı, güneşi ve dahî her şeyi hâlk eden ve bir olan Allah’a yönelttim. Ben asla şirk koşanlardan değilim. sözleriyle ifade etmiştir. Hz. İbrâhim bu davranışıyla birçok Müslüman ilim insanının Allah’ın var ve bir olduğunu aklî kanıtlarla ispatlamak için hassasiyetle üzerinde durdukları gözleme dayalı istidlâli ile hem putperest kavminin inanç ve

¹²⁰ Hayreddin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2007), 1/634.

¹²¹ en-Nisâ 4/125.

¹²² Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 2/150.

¹²³ el-En’âm 6/79.

düşüncelerini çürütmüş hem de hak dinin en temel unsuru olan gerçek bir iman ve kulluk bilincinin nasıl olması gerektiğini uygulamalı olarak göstermiştir.¹²⁴

*“De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrâhim'in dinine iletti. O, şirk koşanlardan değildi.”*¹²⁵

Bu âyette yine مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ ifadesi görülmektedir. Bu ifade daha önce de bahsedildiği gibi tevhid akîdesi başta olmak üzere bütün peygamberlerin tüm insanlığa tebliğ ettikleri ilâhi kaideleri içerir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in yeni bir din uydurmadığı bilakis tüm ilâhi dinlerde bulunduğu halde tahrif edilmiş ya da unutulmuş cihanşümul prensipleri tebliğ ettiği ve bu nedenle de onun mesajının önceki peygamberlerin mesajının bir devamı olduğu gerçeğini ortaya koyar.¹²⁶

*“Ve (bana) hanîf (Allah'ın birliğini tanıyıcı) olarak yüzünü dine çevir; sakın şirk koşanlardan olma, diye emredildi.”*¹²⁷

Âyette hanîf sözcüğü net bir şekilde müşrik sözcüğüne muhalif olarak Müslüman manasında kullanılmıştır. Bu da demektir ki, bu kavram Kur'ân'ın dilinde tevhid yani şirk şüphesi barındıran tüm inanış ve davranışlardan kaçınarak, yegâne yaratıcının Allah olduğunu özümseyen ve samimi bir biçimde yalnızca O'na kul olan anlamına gelir.

*“İbrâhim, hakikaten Hakk'a yönelen, Allah'a itaat eden bir önder idi. Allah'a şirk koşanlardan değildi.”*¹²⁸

Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in adıyla özdeşleşen hanîf sözcüğü Allah'ın en baştan itibaren insanlara bildirdiği, insan fitratına en uygun olan tevhid inancının genel bir niteliğidir. Mekke müşrikleri kendi haram-helal anlayışlarının ataları Hz. İbrâhim'den miras kaldığını öne sürmeleri nedeniyle bu âyette Hz. İbrâhim'in inanç dünyasının ve yaşam anlayışının onların inanışlarıyla kesinlikle alakasının olmadığını altı çizilmektedir.¹²⁹

¹²⁴ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/431.

¹²⁵ el-En'âm 6/161.

¹²⁶ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/496.

¹²⁷ Yunus 10/105.

¹²⁸ en-Nahl 16/120.

¹²⁹ Taberî, *Tefsir*, 14/190.

“Sonra da sana doğru yola yönelerek İbrâhim'in dinine uy! O hiçbir zaman müşriklerden olmadı diye vahyettik.”¹³⁰

Hız. Peygamber'in doğup büyüdüğü şehirdeki müşrikler topluluğundan onu ayıran ve adını ölümsüzleştiren en önemli hasleti, Allah'ın bu âyet ile özetlediği emrine tâbi olarak Hız. İbrâhim'in tevhid akîdesine dayalı geleneğini yaşatmasıdır. Ayrıca onun bir diğer vasfı, tüm insanlığa tebliğ ettiği İslâm'ın, itikad ve ibadet prensipleriyle ahlak anlayışının İbrâhimî gelenek olarak adlandırılan bu sistem ile yoğrulmuş olmasıdır.¹³¹

“Kendisine ortak koşmaksızın Allah'ın hanifleri (O'nun birliğini tanıyan müminler) olun. Kim Allah'a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış yahut rüzgâr onu uzak bir yere sürüklemiş (bir nesne) gibidir.”¹³²

Âyette şirk bataklığına saplanmış kişinin içinde bulunduğu vaziyetle alakalı bir teşbih yapılmaktadır. Değişik şekillerde de açıklanabilecek bu benzetmeden şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Allah'a şirk koşan insan O'nun katındaki mümtaz değerini kaybedip bayağılaşır. Yırtıcı kuşların didik didik ettiği leş, rüzgârın savurup attığı değersiz bir eşya gibi olur. Şirkte direnen kimsenin nihayetinde bir şekilde helâke uğraması kaçınılmazdır.¹³³

“(Resulüm!) Sen yüzünü Hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”¹³⁴

Âyetteki *فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا* / “Yüzünü Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir” şeklinde tercüme edilen bölümü hanîf sözcüğünü beyan etmektedir. Fıtrat sözcüğü Kur'ân'da yalnızca bu âyet-i kerîmede geçmektedir. Aynı kökten gelen fetara fiili yarattı, fâtır ismi de yaratıcı manasında birçok âyette geçmektedir. Fıtrat kelimesi insanoğlunun Allah'ın yaratma eylemi neticesinde meydana gelen başlangıçtaki temiz ve aslî durumunu belirten bir

¹³⁰ en-Nahl 16/123.

¹³¹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 3/452.

¹³² el-Hac 22/31.

¹³³ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 3/733.

¹³⁴ er-Rûm 30/30.

kavramdır. Âyetle din ile fitrat arasındaki ahenge ve fitrattaki halis hissiyata vurgu yapılmaktadır.¹³⁵

*“Hâlbuki onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a ibadet etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.”*¹³⁶

Elbette ki ibadetlerde usul ve şekil önemlidir. Ancak ibadetin ruhu ve özü tevhidi, samimiyeti ve kulluk şuurunu kuşanmaktır. Hanîf kelimesi de Kur'ân'ın lisanında öncelikle tevhid akîdesini ihtiva eder ve yalnızca Allah'a ibadet ederek, düşünceye başka hiçbir şeyi karıştırmamayı gerektirir. İbadet kavramı genel manada namaz ve zekâtı da içeriyor olmakla beraber bu iki ibadete özel olarak değinilmesi, bu ibadetlerin ne kadar vazgeçilmez olduğunu ve ehemmiyet arz ettiğini ortaya koymaktadır. Âyetin son kısmında bu özellikleri ihtiva eden dinin sağlam ve dosdoğru din olduğu açıkça ortaya konulmaktadır.¹³⁷

Yukarıda verilen âyetlerin muhtevasından da anlaşılacağı gibi, hanîf ve türevleri Kur'ân'da on iki yerde geçmekte, hakiki ve saf din sahiplerine işaret etmektedir. Hanîf sözcüğü, kavram olarak eğriyi terk edip doğruya yönelen anlamına gelmektedir ve İbrâhim milletine isim olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de on iki defa zikredilen bu sözcük, dokuz yerde şirkin mukabili bir anlamda,¹³⁸ üç yerde de tevhid inancıyla ve samimiyetle dine bağlılık ve doğruluk anlamında kullanılmıştır.¹³⁹ Âl-i İmrân suresi altmış yedinci âyetteki hanîf sözcüğü Müslim sözcüğüne, Nisâ suresi yüz yirmi beşinci âyetteki ise esleme fiiline bağlanmıştır. Hanîf sözcüğüyle Müslim sözcüğünün birlikte bulunması nedeniyle, Hz. Peygamber'in zihninde bu iki ifadenin birbiriyle aynı anlama gelmediği ve bu kelime ile ilgili tereddüdü olduğu sonucuna ulaşanlar bulunmaktadır.¹⁴⁰ Hâlbuki Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği din, Hz. İbrâhim'in tevhide dayalı dininin yenileyicisidir ve bu nedenle hanîf ifadesi çoğunlukla Müslim manasına kullanılmaktadır.

¹³⁵ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 4/312-314.

¹³⁶ el-Beyyine 98/5.

¹³⁷ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 5/664.

¹³⁸ el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; en-Nisâ 4/125; el-En'âm 6/79, 161; en-Nahl 16/120, 123; el-Hac 22/31.

¹³⁹ Yunus 10/105; er-Rûm 30/30; el-Beyyine 98/5.

¹⁴⁰ Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, 112.

Hanîf sözcüğünün geçtiği surelerin dört tanesi Mekki,¹⁴¹ beş tanesi ise Medeni'dir.¹⁴² Bu ifadenin Kur'ân'da ilk olarak Mekke döneminin sonlarında kullanılması Lammens, Caetani ve Jeffery gibi müsteşriklerin, bu kelimeyi Hz. Peygamber'in son zamanlarda öğrendiği bir terim olarak nitelendirmelerine zemin teşkil etmiştir. Hatta Jeffery bir adım daha ileri giderek, Hz. Peygamber'in Yahudilere karşı tutumunu değiştirdiği vakit, Hz. İbrâhim ile ilgili yeni bir kanaat yaymaya başladığını ve Hz. Musa Yahudilerin, Hz. İsa'nın ise Hristiyanların peygamberi olması hasebiyle, her iki din mensuplarınca tanınan ve kabul edilen Hz. İbrâhim'i kullanarak Arapları Hz. İbrâhim'in dininde birleştirmek istediğini iddia etmiştir.¹⁴³ Bu müsteşrikler, her şeyden önce Kur'ân-ı bir vahiy değil, Hz. Muhammed'in (s) kendi ürettiği bir kitap olarak görmektedirler. Özellikle Lammens ve Caetani, Hz. Peygamber'i sahtekârlıkla itham edecek kadar ileri gitmektedir. Eserlerinde İslâm'a dair her şeyi inkâr metoduyla hareket ederek, Hz. İbrâhim'in tarihi bir şahsiyet oluşunda şüphe ve Hanifliği ret planıyla yol almaya çalışmışlardır. Daha önce bu iddialara cevap verilmeye çalışıldı. Dolayısıyla her iki müsteşrikin de iddiaları delillere dayanmaktan ziyade hissi görüşlerdir.

Kur'ân, içerisinde hanîf sözcüğünün geçtiği âyetlerin delaletinden de anlaşıldığı üzere, bir taraftan şirk bataklığına batmış olanlara doğru yolu göstermekte diğer taraftan ise ehli kitap olarak nitelendirilen Yahudi ve Hristiyanlara, tahrif ettikleri dinlerine muhalif saf bir din sunmaktadır. Yine Hz. İbrâhim Yahudi, Hristiyan ya da müşrik olmaktan net ifadelerle tenzih edilmekte ve Yüce Allah'ı birleyerek, O'na samimiyetle kulluk etmenin bir örneği olarak gösterilmektedir.

Hanîf sözcüğünü içeren âyetler kronolojik olarak sıralanacak olursa, bu sözcüğün ilk olarak Hz. İbrâhim'in dini için, sonrasında ise Müslüman anlamında kullanıldığı görülecektir. Kelimenin kökeni olarak iddia edilen sözcüklerin geçmişteki çeşitli anlamları her ne olursa olsun, Kur'ân'da haniflik kelimesinin manası, putlara tapmaktan ve batıl inançlardan sakınarak, her peygamberin yaptığı gibi tevhid, samimiyet, sadakat ve doğruluktan şaşmayarak, Yüce Allah'ın dininde yekvücut olmaktır. Hanîf ise, İslâm dinine samimiyetle yönelen, inancı sağlam, din-i İbrâhim'e sadakatle bağlı olan kimse demektir.

¹⁴¹ el-En'âm, Yunus, en-Nahl ve er-Rûm sureleri.

¹⁴² el-Bakara, Âl-i İmrân, en-Nisâ, el-Hac, el-Beyyine sureleri.

¹⁴³ Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, 112-113.

Kur'ân'da hanîf sözcüğü çoğunlukla Hz. İbrâhim ile alakalı kullanılmıştır. İlgili âyetlerde Hz. İbrâhim'in Yahudi, Hristiyan ya da müşrik olmadığı açık bir dille ifade edilmiştir. Bu ifadelerde, Yüce Allah'ın din-i İbrâhim üzere olduklarını iddia eden ehli kitaba ve müşriklere ikazlarda bulunduğu görülmektedir. Kur'ân, onların mesnetsiz iddialarını reddetmekte ve inançlarının batıl olduğunu ortaya koymaktadır. Öyle ise Haniflik, Hz. İbrâhim'in dini ve milletine isim olmakla birlikte, sadece ona has değil, genel olarak şirkin zıddı ve peygamberlerin tamamının tebliğ ettiği tevhid dininin ünvanı olmuştur.¹⁴⁴

¹⁴⁴ İsmâil Cerrahoğlu, “Kur'ân-ı Kerim ve Hanîfler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1963), 81-92.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERDE HANİF VE HANİFLİK

1.1. Hanîf ve Haniflik Kavramının Geçtiği Hadisler

Kelimenin Arapçada Haniflik şeklinde bir kullanımı yoktur. Ancak hanîf kavramı Türkçedeki “lık” ekiyle birleştirilerek böyle bir kullanım ortaya çıkarılmıştır. Burada Haniflikten kasıt Hanîf inancıdır.¹⁴⁵

Daha önce de bahsi geçtiği üzere araştırmada geniş bir kaynak taraması yapılmaya özen gösterildi. Hanîf ve Haniflik kavramları ile İslâmiyet’ten önce hanîf olarak nitelendirilen şahsiyetler ile ilgili Hz. Peygamber’in tüm ifadeleri bulunmaya çalışıldı ve bunlar çalışmada bir düzen içerisinde ortaya konuldu.

1.1.1. “Allah’a En Sevimli Olan Din” Hadisi

Yukarıda bir kısmı yer alan rivayet temel hadis kaynaklarında tam olarak şu lafızlarla mervidir; *أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَنِيفَةُ السَّمْحَةُ* / “Allah’a en sevimli olan din, müsamahakâr hanîf dinidir.” Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’i, Kitabu’l-ıman bölümünde bab başlığı olarak yer alan bu hadis İbn Abbas tarafından rivayet edilmiştir.¹⁴⁶ Mezkûr rivayet muhaddisler tarafından sahîh li-gayrihî olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁷

Bu hadiste Hz. Peygamber İslâm’ın hoşgörü ve kolaylık dini olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Yüce Allah, geçmiş ümmetlerde bulunan bazı ağır hükümleri bu ümmetten kaldırmıştır. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) bu rivayetin şerhinde, önceki ümmetlerin tevbesinin kendilerini öldürmek suretiyle gerçekleştiğini, bu ümmetin tevbesinin ise pişmanlık duymak, günahı terk etmek ve gelecekte işlememeye azmetmek şeklinde olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁸

“Allah’a en sevimli olan din” ifadesindeki din kelimesi “dinin hasletleri” anlamında kullanılmıştır. Çünkü din bütün özellikleriyle sevilir. Fakat bunlardan kolay ve külfetsiz olanı Allah ve Rasûlü nezdinde daha çok kabul görür.

¹⁴⁵ Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 16/33-39.

¹⁴⁶ Buhârî, “İman”, 2 (No. 29); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/236 (No. 2107).

¹⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Edebü’l-Müfred* (Riyad: Mektebetü’l Maarif, 1419/1998), 1/149.

¹⁴⁸ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî Şerh-u Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1379/1959), 1/20.

Nitekim Hz. Peygamber bir sözünde *إن خير دينكم أيسره* / “Dininizin en hayırlısı en kolay olanıdır.”¹⁴⁹ buyurmuştur.

İbn Hâcer bir ihtimali daha göz önünde bulundurarak buradaki din kelimesinin cins olması halinde, hadisin anlamını şu noktaya getirmektedir: “Allah’ın en beğendiği din Hanifliktir”¹⁵⁰ Tabi ki burada dinlerden kasıt, değiştirilme ve nesh edilmeden önceki eski şeriatlardır. Haniflikten kasıt ise muhakkak Hz. İbrâhim’in dinidir. Hadisteki السَّحَّة kelimesinden türeyen “müsamaha” ise kolaylık göstermek anlamındadır. Kısacası bu inanç kolaylık üzerine inşa edilmiştir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmaktadır: “Sizi O seçti ve atanız İbrâhim’in dininde olduğu gibi din hususunda üzerinize herhangi bir zorluk yükledi.”¹⁵¹

1.1.2. “Ben Kullarımın Hepsini Hanîfler Olarak Yarattım” Hadisi

حَدَّثَنِي أَبُو عَسَاةَ الْمِصْمَعِيُّ وَمُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى وَمُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ بْنُ عُمَانَ وَاللَّفْظُ لِأَبِي عَسَاةَ وَابْنِ الْمُثَنَّى قَالَا حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ قَتَادَةَ عَنْ مُطَرِّفِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الشَّخِيرِ عَنْ عِيَّاضِ بْنِ حِمَارٍ الْمُجَاشِعِيِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ ذَاتَ يَوْمٍ فِي خُطْبَتِهِ أَلَا إِنَّ رَبِّي أَمَرَنِي أَنْ أَعْلَمَكُمْ مَا جَوَلْتُمْ مِمَّا عَلَّمَنِي يَوْمِي هَذَا كُلُّ مَالٍ نَحَلْتُهُ عَبْدًا حَلَالٌ وَإِنِّي خَلَقْتُ عِبَادِي خُنَفَاءَ كُلُّهُمْ وَإِنَّهُمْ أَتَتْهُمْ الشَّيَاطِينُ فَاجْتَالَتْهُمْ عَنْ دِينِهِمْ وَحَرَمَتْ عَلَيْهِمْ مَا أَحَلَّتْ لَهُمْ وَأَمَرَتْهُمْ أَنْ يُشْرِكُوا بِي مَا لَمْ أَنْزِلْ بِهِ سُلْطَانًا...

Müslim’in *es-Sahih*’inde, Nesâî’nin *es-Sünen* isimli eserinde ve İbn Hanbel’in *el-Müsned*’inde sahih bir senetle İyâd b. Himâr el-Mucâşi’den gelen bir rivayete göre Rasûlullah (s) bir gün hutbesinde şöyle buyurmuştur: “*Haberiniz olsun ki işte bu gün Rabbim, bana öğrettiklerinden sizin bilmediğiniz şeyleri size öğretmemi emredip şöyle buyurdu: “Kullarımdan herhangi birine verdiğim her mal o kul için helaldir. Ben kullarımın hepsini hanifler olarak yarattım. Sonra onlara şeytanlar geldi de, onların doğru dinlerini kendilerinden alıp gitti. Benim kendilerine helal kıldığım şeyleri şeytanlar onlara haram kıldı. Hakkında hiç bir delil indirmedığım şeyleri bana ortak koşmalarını da onlara yine şeytanlar emretti...”*¹⁵²

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/338.

¹⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bâri*, 1/20.

¹⁵¹ el-Hac 22/78.

¹⁵² Müslim b. Haccac Ebû’l Huseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-Sahih*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Cennet”, 63 (No. 2865); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübra*, thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bendari (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411/1911), “Fezâilü’l-Kur’ân”, 50 (No. 8070); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/162, 266.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Şuayb el-Arnaûd (ö. 2016), Begâvî (ö. 516/1122) ve Elbânî (ö. 1999) bu hadisin isnadını sahih, râvilerini ise sîka olarak nitelendirmişlerdir.¹⁵³

Yukarıda sadece Haniflik ile ilgili kısmı verilen hadisin tamamı göz önüne alındığında Allah'ın helal kıldığı nimetleri insanların kendilerine haram etmelerinin bu inançla bağdaşmayacağı görülmektedir. Yüce Allah bu hükme muhalif yaklaşımı *وَإِنِّي خَلَقْتُ عِبَادِي حُنَفَاءَ كُلَّهُمْ* / “Ben kullarımın hepsini hanîfler olarak yarattım” ifadesiyle haram kılmaktadır. Bu hükme muhalif bir örnek olarak, cahiliye Arapları Allah'tan kendilerine bu yönde bir ikaz gelmediği halde, kulağı kertilen, bir dilek için adanıp serbest bırakılan, bir erkek bir dişi şeklinde ikiz doğuran veya on kez yavrulayan develeri kendilerine haram kılmışlardı.¹⁵⁴ Yüce Allah, onların kendi kendilerine haram kıldıkları bu gibi şeylerin gerçekte haram olmayacaklarını bildirmektedir. Eğer bir malın içersinde bir başkasının hakkı yok ise o mal kişi için helaldir.

Ayrıca Allah'ın, “Ben kullarımın hepsini hanîfler olarak yarattım” ifadesinden, insanları doğru bir inanç üzere, günahsız, temiz olarak yarattığı anlamını çıkartmak da mümkündür. İnsanlar fitrat itibarıyla istikamet üzeredirler ve hidâyete yönelmeye yatkındırlar. Dolayısıyla insanların helal olanı kendilerine haram kılmaları doğru inanç ve davranışa yani Hanifliğe yakışmamaktadır.

Bu noktada Haniflik ile fitrat kavramları arasındaki ilişkiye de dikkat çekmekte fayda vardır. Bahsi geçen kudsî hadisle, her doğan çocuğun fitrat üzere dünyaya geldiğini ifade eden hadis¹⁵⁵ ve fitrat âyeti arasında göz ardı edilemeyecek bir bağlantı vardır. Fitrat âyeti olarak bilinen Rûm suresi 30. âyetinde hanîf kelimesi de geçmektedir. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde, Hanîfliğin yaratılıştaki sâfiyet, şirk ve küfürden uzak durarak tek olan Allah'a yönelme anlamında fitrat kelimesi ile aynı manaya geldiği ve bu iki kelime arasında yakın bir ilişkisinin olduğu kolaylıkla görülebilir. Çünkü şeytanın kendisine vazife edindiği şey insanın yaratılıştan getirdiği sâlim fitratını bozmak, dolayısıyla Haniflik'ten uzaklaştırmak ve onu doğru inançtan sapkınlığa sürüklemektir. Bu noktada insana düşen şirk ve

¹⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/162; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bûstî, *Sahîh-u İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414/1993), 2/422; Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Dimaşk: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 14/407.

¹⁵⁴ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rushdi Sâlih Malhas (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, ts.), 1/116.

¹⁵⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 92 (No. 1296).

küfürden uzak durması yani Haniflik üzere bir yaşam sürmesidir. Aynı zamanda fitratına uygun bir tavır ortaya koyması ve bir olan Allah'a yönelmesidir.

Yine bu hadisin tamamına göz atıldığında bazı insanların, cahiliye döneminde yaptıkları akıl almaz işler ve içine düştükleri sapıklık, Allah'a ve peygamberine olan muhalefetleri ve düşmanlıkları nedeniyle yerildikleri görülmektedir. Bazıları ise İslâmiyet öncesinde doğru din ve inanç üzere sebat göstermeleri, dinlerini tahrif etmeden korumaları, Allah'a olan kulluk vazifelerinde samimi olmaları sebebiyle övülmektedir. İşte bu övülen insanları hanifler olarak nitelendirmek mümkündür.

1.1.3. “Ben Müsamahakâr Haniflik ile Gönderildim” Hadisi

Bu rivayette Ebû Ümâme Rasûlullah (s) ile yaşadığı bir hatırasını anlatmaktadır. Ebu Ümâme'nin anlattığına göre; Allah Rasûlü (s) ile çıktıkları bir seriyye esnasında bir adamla karşılaşırlar. Bu adam Hz. Peygamber'e ömrünü bir mağarada tek başına yaşayıp her gün ve gecesini ibadet ile geçirmeye niyetli olduğunu söyler ve bunun için izin ister. Rasûlullah (s) ona,

“*Ben Yahudilik ve Hristiyanlık ile gönderilmedim. Bilakis ben kolaylaştırılmış Haniflik üzere gönderildim...*”¹⁵⁶ buyurmak suretiyle İslam'ın böylesi bir yaşantıyı tasvip etmediğini, bilakis bu dinin bir kolaylık dini olduğunu ifade ederek cevap verir.

Mezkûr hadisin farklı senedlerle geldiği görülmektedir. Ancak bu rivayetlerin tamamında “müsamahakâr Haniflik” ifadesine yer verilmiştir. Rivayetin senedinde bulunan Ali b. Yezid sebebiyle söz konusu hadisin zayıf olduğunu söyleyen âlimler olmuştur.¹⁵⁷ Ancak benzer hadisin farklı senetler ile rivayetleri hasen olarak nitelendirilmiştir.¹⁵⁸

Öncesinde de belirtildiği gibi Hz. Peygamber'in (s) “*Allah, kullarımın hepsini hanîfler olarak yarattım, buyurdu.*”¹⁵⁹ ifadesi ile “*Ben Yahudilik ve Hristiyanlık ile*

¹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/623 (No. 22291); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 8/216; el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 4/318; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/598; el-Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'an*, 6/261.

¹⁵⁷ Ebû'l-Hasen Nureddîn b. Süleyman el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâ'id*, thk. Hüsameddin el-Kudsi (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1414/1994), 5/279.

¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/624; İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1351/1932), 1/52, 61, 246.

¹⁵⁹ Müslim, “Cennet”, 63 (No. 2865).

değil, *müsamahakâr Haniflik ile gönderildim.*” sözü birlikte ele alındığında, Hanifliğin bütün peygamberlerin tebliğinde ortak olan ilkeleri ihtiva ettiği söylenebilir. Aynı zamanda İslâm’ın da bu ilke ve esasları yaşatan bir din olduğu ve Hz. İbrâhim (a.s.) gibi Hz. Peygamber’in de (s) aynı dini tebliğ ettiği sonucuna varmak mümkündür. İslâm dininin en önemli özelliği kolaylık dini olmasıdır. Yukarıdaki hadiste ruhbanî bir hayatı arzulayan kişiye Hz. Peygamber’in uyarısı yer almaktadır ve bu yönde pek çok hadis bulunmaktadır. İslâm’ın yalnızca ahiret dini değil hem dünya hem de ahiret dini olduğu unutulmamalıdır. Hz. İbrâhim de dâhil olmak üzere bütün peygamberler bu düsturla gönderilmiştir. Tabi ki kolaylaştırmak, laçkalaştırmak değildir. Ancak insanlara İslâm’ın ibadet ve muamelatta ortaya koyduğu kolaylıklar gösterilmelidir. Kolaylaştırmak taviz vermek değil, dini doğru bir şekilde anlamak ve anlatmaktır.

1.1.4. “Allah Beni Ruhbanlık ile Göndermedi” Hadisi

Sahâbenin büyüklerinden Osman b. Maz’ûn çok erken dönemde Müslüman olmuş, zahidâne bir hayatı tercih etmişti. Hicret izni çıkınca Medine’ye ilk hicret edenlerden birisi de o olmuştur. Her gün oruç tutuyor, gecelerini de namaz kılarak geçiriyordu. Kadınlardan ve şehvi hislerden uzaklaşmıştı. O, devamlı ibadetle meşgul olmak amacıyla Hz. Peygamber’den (s) izin istedi. Fakat Rasûlullah (s);

“*Ben Yahudilik ve Hristiyanlık ile gönderilmedim. Bilakis ben kolaylaştırılmış Haniflik ile gönderildim...*”¹⁶⁰ buyurarak ona bu izni vermedi. Çünkü İslâm’ın özünde böyle bir anlayış yoktu. Ayrıca Hz. Peygamber eğer Osman’a bu izni vermiş olsaydı sahâbenin içerisinde pek çok kişi bu yönde bir hayatı benimseyecekti. Bu olay ile alakalı aşağıda yer verilecek olan hadisi İbn Sa’d, Ebû Kîlabe’den mürsel olarak rivayet etmektedir.

Osman b. Maz’ûn kendisine hususi bir yer yapmış, devamlı olarak orada ibadetle meşgul oluyordu. Bu durumu öğrenen Rasûlullah (s) Osman’ın kaldığı yere geldi ve ona şöyle buyurdu:

“*Ey Osman, İNَّ اللَّهَ لَمْ يَبْعَثْنِي بِالرَّهْبَانِيَّةِ، مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا، وَإِنَّ خَيْرَ الدِّينِ عِنْدَ اللَّهِ الْخَنِيفَةُ السَّمْحَةُ*” / “*Ey Osman Allah beni ruhbanlık ile göndermedi. (Bunu iki ya da üç kez tekrarladı) Şüphesiz ki*

¹⁶⁰ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 6/62; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, 4/463.

Allah indinde dinin hayırlısı kolaylık üzerine bina edilmiş Hanîflik'tir."¹⁶¹ Bununla birlikte Allah Rasûlü (s) Osman b. Maz'ûn'a şu ikazlarda da bulunmaktaydı: *"Böyle yapma, gözünün, bedeninin, ailenin senin üzerinde hakkı vardır. Bazen namaz kıl, bazen uyu. Bazen oruç tut, bazen de tutma."*¹⁶²

Zehebî bu hadisi sahih li-ğayrihi olarak nitelendirmekte ve senedinde İbn Ayyâş'ın olmadığı farklı bir isnadla aktarmaktadır. Zira o hadisin senedinde bulunan İbn Ayyâş'ı, bilinmeyen bir râvi olarak tanımlamaktadır. Ona göre bunun haricindeki diğer râviler Buhârî ve Müslim'in sîka olarak nitelendirdiği râvilerdir.¹⁶³

1.1.5. "İbrâhim'in Dinine Hanîf Olarak Uy" Hadisi

Abdullah b. Amr'dan rivayet edilen bir hadiste Cebrail'in (a.s) Hz. İbrâhim'e haccın nasıl ifa edileceğini öğretmesi konu edilmektedir. Bu çerçevede Arafat ve Müzdelife vakfeleri, şeytan taşlama, tıraş olma ve kurban kesme vazifelerinden bahsedilmektedir. Hadisin sonunda Allah'ın Hz. Peygamber'e (s),

"İbrâhim'in dinine hanîf olarak uy! Zira o müşriklerden değildi" şeklindeki vahyi yer almaktadır.¹⁶⁴

Bu rivayet mevkuf¹⁶⁵ ve isnadı hasen olarak nitelendirilmiştir. Aynı hadisin farklı rivayetleri bulunmakla birlikte, tüm rivayetlerde *"Sonra Allah, Muhammed'e (s) İbrâhim'in dinine hanîf olarak uy, zira o, müşriklerden değildi diye vahyetti."* ifadesi geçmektedir.¹⁶⁶

Hadisin son kısmında Yüce Allah Hz. Peygamber'e, hiçbir varlığı Allah'a ortak koşmayan, yalnızca O'na kulluk eden Hz. İbrâhim'e ve onun yoluna uymasını emretmektedir ki bu yol Hanîflik olarak belirtilmektedir. "İbrâhim'in dini" şeklinde tercüme edilen "millet-e İbrâhim" ifadesi, Hz. İbrâhim'e vahyedilen ve tüm peygamberler nezdinde özünsenip tebliğ edilmiş olan ilâhî kaideleri, mesajları kısacası bütünüyle bir inanç düzenini ortaya koyar. Bu da Hz. Peygamber'in (s) yeni

¹⁶¹ el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/47; İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/395.

¹⁶² İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/395.

¹⁶³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1905), 1/158, 3/103.

¹⁶⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 13/470; Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî, *Cem'u'l-fevâ'id min Câmi'i'l-usûl ve Mecmai'z-zevâ'id*, thk. Ebû Ali Süleyman b. Dürey (Beyrut: Mektebet-ü İbn Kesîr, 1418/1998), 2/1.

¹⁶⁵ Mevkuf: İsnadın Hz. Peygamber'e ulaşmadan sahâbide durması veya durdurulması.

¹⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn el-Bayhâkî, *Şu'abü'l-îmân* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 5/504.

bir inanç sistemi ihdas etmediğini, bilakis kendisine inzâl edilen Kur’ân’ın, tüm ilâhî kaynaklı dinlerin özünde bulunduğu halde unutulmuş ya da tahrif edilen cihanşümûl prensipleri ihtiva ettiği ve bu yönüyle de onun önceki peygamberlerin davasını devam ettirdiği gerçeğini vurgular. Haniflik ile alakalı âyetler de incelendiğinde, Hz. Peygamber (s) ile Hz. İbrâhim’in (a.s) tebliğ ettiği din arasında temelde bir farklılık olmadığı, her ikisinin de aynı ilâhî hakikatleri içerdiği görülecektir. “O, *şirk koşanlardan değildi*” anlamındaki ifade ise Hz. İbrâhim’in Allah’tan gayri bir mâbud tanımayan, şirk şüphesi barındıran tüm sapkın görüş ve düşüncelerden uzak, tevhidi kendisine düstur edinen, yalnızca Allah’a kul olan bir peygamber olduğunu belirtmektedir.

1.1.6. “Yüzümü Hanîf Bir Müslüman Olarak Gökleri ve Yerleri Yaratan Allah’a Döndürdüm” Rivayetleri

Bahsi geçecek olan hadis Müslim’in *Sahîh*’nde yer almakta ve Hz. Ali’den rivayet edilmektedir. Allah Rasûlü (s) namaza durduğu vakit,

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ / “*Yüzümü hakiki dine yönelterek ve teslimiyet gösteren bir hanîf olarak gökleri ve yerleri hâlk edene çevirdim. Ben asla şirk içerisinde olanlardan değilim*” şeklindeki En’am sûresi 79. âyetini okurdu. Ardından En’am sûresi 162. ve 163. “*Benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hiçbir ortağı olmayan âlemlerin Rabbi olan Allah içindir. Bana bu emredildi ve ben Müslümanların ilkiyim*” âyetlerini tilâvet ederdi. Sonrasında Allah’ın yüceliğini, yegâne hükümdar oluşunu, Ondan başka ilah olmadığını, kendisinin O yüce Rabbin bir kulu olduğunu, kendisinin nefesine zulmettiğini, günahını itiraf ettiğini, Allah’tan af dilediğini çünkü günahları Ondan başka affedebilecek başka bir makamın olmadığını dile getirirdi. Allah’tan kendisini güzel ahlaka yöneltmesini, kötü ahlakı kendisinden uzaklaştırmasını niyaz ederdi. Rükûa vardığı zaman ise, sadece Allah’ın huzurunda eğildiğini, bütün benliğiyle Ona inanıp teslim olduğunu, bütün uzuvlarının Allah’a itaat ettiğini ifade ederdi. Rükûdan doğrulduğunda, Allah’a olan sonsuz hamdini dile getirirdi. Secdeye varınca da, kendisini tüm uzuvlarıyla yaratıp en güzel şekle büründüren Allah için secde ettiğini, yalnızca Ona inanıp teslim olduğunu, Allah’ın ne güzel bir yaratıcı olduğunu dile getirirdi. Teşehhüdden sonra selâm vereceği zaman ise, öncesinde ve sonrasında,

gizli ve açıktan işlemiş olduğu bütün kusur ve günahlardan dolayı Allah'tan mağfiret diler, Allah'ın yegâne ilah olduğunu bir kez daha belirtirdi.¹⁶⁷

Rasûlullah'ın (s) namaza durduğunda, “yüzümü hakiki dine yönelterek ve teslimiyet gösteren bir hanîf olarak gökleri ve yerleri hâlk edene çevirdim. Ben asla şirk içerisinde olanlardan değilim” ifadesi şirk ve şirke götürecek tüm inanç ve amellere sırtımı dönerek yüzümü tevhide, dupduru bir şekilde Allah'ın dinine çevirdim. Yalnızca Allah'a kulluk eder, tüm ibadetlerimi yalnızca O'nun için yaparım demektedir. Namaz gibi önemli bir ibadetin başında Hz. Peygamber'in Haniflik vurgusu yapmasından, aslında bu inancın tevhidin ve samimiyyetin vazgeçilmez bir ilkesi olduğu bir kez daha anlaşılmış olmaktadır.

Bu minvalde, kaynaklarda benzer hadislerle de rastlamaktayız. Örneğin, Nesâî sahih bir senetle ve bir öncekine benzer bir rivayetle Muhammed b. Mesleme kanalıyla rivayet etmektedir. Allah Rasûlü (s) nafilâ namaz kılacağı vakit tekbir alır ve “إِنِّي وَجَّهْتُ...” ifadesi ile başlayan âyeti, sonrasında En'am sûresi 162 ve 163. âyetlerini okurdu. Daha sonra “Allah'ım cihanın hakiki hükümdarı sensin, senden gayri ilâh yoktur ve ben yalnızca sana hamd ederim.” diye dua eder ve kıraate geçerdi.”¹⁶⁸

Hz. Peygamber'in kurban keserken de benzer bir dua da bulunduğu hadis kaynaklarında belirtilmektedir. Ebû Dâvûd'un hasen bir senetle Sahâbeden Câbir b. Abdullah'tan rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s) kurban bayramı günü boynuzlu, alaca ve hayaları buruk iki tane koçu kıbleye çevirip “إِنِّي وَجَّهْتُ...” ifadesi ile başlayan En'am sûresi 79. âyetini ve aynı sûrenin 162. ve 163. âyetlerini okumuştur. Ardından بِاسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ ثُمَّ ذَبَحَ / Ey Allah'ım bu kurban sendendir ve senin içindir. Muhammed ile ümmeti tarafından sırf senin rızan için kurban edilmektedir. Yüce olan Allah'ın adı ile başlarım” diye niyazda bulunmuş ve sonra kurbanları kesmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Müslim, “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 26 (No.201); Tirmizî, *Sünen*, “Deavât”, 32 (No. 3422); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Salât”, 121 (No.760); el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 8/223.

¹⁶⁸ Nesâî, “İftitâh”, 17 (No. 898); İbnü'l-Esir Mübârek b. Muhammed, *Câmiu'l-usûl fi-ehâdisi'r-rasûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût (Dimaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1390/1970), 4/187.

¹⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Edâhî”, 4 (No. 2795); İbn Mâce, “Edâhî”, 1 (No. 3121); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/267 (No. 15022); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, thk. Nebîl Hâşim el-Gamrî (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1434/2013), “Edâhî”, 2 (No. 2107).

Hadisin senedinde yer alan Ebû Ayyâş isimli râvinin makbul bir râvi olarak nitelendirilmesi nedeniyle rivayet hasen kabul edilmiştir.¹⁷⁰ Bununla birlikte Hâkim, *Müstedrek*'inde bu rivayete yer vermiş ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşımakla birlikte eserinde yer vermediğini ifade etmiştir.¹⁷¹

Burada yine Hz. Peygamber'in bir ibadete başlarken yapmış olduğu bir dua zikredilmiş oldu. Nasıl ki Hz. Peygamber namaz gibi bir ibadetin evvelinde "...*Ben yüzümü hanîf bir Müslüman olarak gökleri ve yerleri yaratan Allah'a döndürdüm...*" ifadesini kullanmakta ise aynı şekilde İslâm'ın önemli ibadetlerinden olan kurban ibadetinin öncesinde de aynı ifadeyi kullanmaktadır. Elbette ki bu hadisten çıkarılacak hükümler bulunmaktadır. Ancak araştırma konusuyla alakalı olmadığı için bu hükümleri burada zikretmek yerinde olmayacaktır. Yalnızca şu kadarını belirtmek yeterlidir: Hadiste Hz. Peygamber'in kendi kurbanının haricinde ayrıca ümmeti için de kurban kestiği belirtilmektedir. Onun, ümmetine niyetle kestiği kurban, ümmetinden olup o yıl kurban kesebilecek zenginlerden kurban kesme yükümlülüğünü kaldırmaz. Zaten Hz. Peygamber de bu düşünceyle kesmemiştir. Bu kurban Hz. Peygamber'in sevabını ümmetine bağışlamak için kestiği kurbandır. Elbette ki bir kimsenin başkası için kurban keserek onun kurban yükümlülüğünü ortadan kaldırması söz konusu olamaz. Fakat isterse fazladan kestiği kurbanın ecrini başkalarına bağışlayabilir.

1.1.7. Zeyd b. Amr b. Nufeyl İle İlgili Rivayetler

İslâmiyet öncesinde Arap Yarımadası'nda haniflerin varlığından daha önce bahsedilmişti. İşte Zeyd b. Amr b. Nufeyl de İslâm öncesi haniflerin en bilindik olanlarından. Zeyd b. Amr, Hz. Peygamber'in cennetle müjdelemiş olduğu on sahâbeden biri olan Said b. Zeyd'in babası, Hz. Ömer'in de amcaoğludur. Zeyd, tevhit dinini arayan muvahhitlerdendi. Sünnet olan ve Beytullah'ı tavaf eden herkesin cahiliye dönemi Arapları nezdinde hanîf kabul edildiği, Hz. İbrâhim'in şeriatına dair çok az bilginin olduğu bir devirde Zeyd, cahiliye toplumunda çok yaygın olan pek çok âdet ve uygulamadan kaçınır, dolayısıyla putlara tapmaktan, onlar adına kesilen hayvanların etini yemekten ve içki içmekten sakınırdı. Ayrıca kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesini engellemeye çalışır, babaları tarafından

¹⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Edâhî", 4 (No. 2795).

¹⁷¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1411/1990), 1/639.

bu muameleye tâbi tutulan kız çocuklarının masraflarını üstlenir, büyüyünceye kadar onlara bakardı.¹⁷² Hz. Peygamber'e peygamberlik verilmeden beş yıl önce vefat etmiştir.

Câhiliye döneminde Kureyş halkı, senede bir kez olmak üzere Büvâne isimli putun yanında bir araya gelir, onun için kurban kesip hediyeler sunar, etrafında döner ve o günü bayram sayarlardı. Bu günlerden birinde Osman b. Huveyris, Ubeydullah b. Cahş, Varaka b. Nevfel ve Zeyd b. Amr gizlice bir araya gelerek bu yapılanların yanlışlığı hususunda görüş bildirdi ve yeni bir din arayışı amacıyla başka memleketleri dolaşıp bilgi edinmeye karar verdiler. Bu kişilerden Osman b. Huveyris Hristiyanlığı benimsedi. Varaka b. Nevfel'in de Hristiyanlığa yöneldiği rivayet edilse de ileri de ondan ayrıca bahsedilecektir. Hz. Peygamber dönemine kadar arayışını devam ettiren Ubeydullah b. Cahş da Müslüman olduktan sonra Habeşistan'a hicret etti ancak orada Hristiyanlığa geçti ve bu inanç üzere öldü. Zeyd b. Amr ise araştırmaları sonucunda Yahudiliği de Hristiyanlığı da kabul etmeyerek kendi ifadesiyle "İbrâhim'in Rabbine" ibadet ederek yaşamını sürdürdü. Bu bakımdan Zeyd Hz. Peygamber'in risâleti öncesinde Mekke'de Hanifliğin en meşhur ve en önemli mümessillerinden kabul edilir.¹⁷³

Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verdiği ve Abdullah b. Ömer'den aktarılan bir rivayette, risâletten evvel Hz. Peygamber (s) ile Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in Beldah Vadisi'nin yakınlarındaki bir buluşmasından bahsedilmektedir. Bu buluşma esnasında Hz. Peygamber'e (s) Kureyşliler tarafından bir sofraya ikram edildi. Sofrada et bulunuyor olmalı ki, Hz. Peygamber (s) bu sofradan yemekten kaçındı ve sofrayı Zeyd b. Amr'a takdim etti. Ancak Zeyd de bunu yemekten kaçınarak kat'î bir şekilde putlar adına kesilen hayvanın etinden yemeyeceğini, yalnızca Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanın etinden yiyeceğini ifade etti.

Abdullah b. Ömer rivayetin devamında, Zeyd b. Amr'ın Kureyş'in bu şekilde putlar adına kurban kesmelerini ayıpladığını ve bu davranışlarını reddettiğini belirtmektedir. Kureyş halkına karşı, koyunun Allah'ın yaratmış olduğu bir hayvan olduğunu ve Allah'ın onun faydalanması, büyüüp semirmesi için gökyüzünden yağmur yağdırdığını, yerden ise besinini bitirdiğini, sonrasında ise insanların

¹⁷² Buhari, "Menâkıb", 24 (No. 3828).

¹⁷³ Halit Özkan, "Zeyd b. Amr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2013), 44/316-317.

Allah'ın yaratıp, besleyip, büyüttüğü bu hayvanları Allah'tan başkasının adını anarak kesilmesinin akla ve insafa uygun olmadığını dile getirdiğini ifade etmektedir.¹⁷⁴

Yine Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan ve Abdullah b. Ömer'den gelen bir başka rivayette de, Zeyd b. Amr'ın tevhit dinini araştırmak ve ona tâbi olmak amacıyla Mekke'den Şam'a doğru bir yolculuğundan bahsedilmektedir. Bu yolculuk esnasında Yahudi bir âlime rastlar ve bu âlim ona;

“مَا أَعْلَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ حَنِيفًا قَالَ زَيْدٌ وَمَا الْحَنِيفُ قَالَ دِينَ إِبْرَاهِيمَ لَمْ يَكُنْ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَا يَعْبُدُ إِلَّا اللَّهَ”
diyerek aradığı dinin Haniflik olduğunu söyler. Yolculuğun devamında bir de Hristiyan bir âlime rastlar ve onunla da aralarında geçen sohbetin nihayetinde o kişi de Zeyd'e aradığı dinin ancak Haniflik olduğunu ifade eder. Zeyd de bu yolculuğun sonunda ellerini açar ve Allah'a; اللَّهُمَّ إِنِّي أَشْهَدُ أَنَّي عَلَى دِينِ إِبْرَاهِيمَ / “Allah'ım, sen şahit ol ki ben İbrâhim'in dinindenim” diyerek niyazda bulunur.¹⁷⁵

Buhârî'nin *Sahîh*'inde sahih bir senetle yer verdiği, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin de (ö. 405/1014) *Müstedrek*'ine alarak Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşıdığını belirttiği bir başka rivayet Esmâ bint Ebûbekir'den nakledilmektedir. Hz. Esmâ,

قَالَتْ رَأَيْتُ زَيْدَ بْنَ عَمْرٍو بْنِ نُفَيْلٍ قَائِمًا مُسْنِدًا ظَهْرَهُ إِلَى الْكَعْبَةِ يَقُولُ يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ وَاللَّهِ مَا مِنْكُمْ عَلَى دِينِ
إِبْرَاهِيمَ غَيْرِي

Zeyd b. Amr'ı ayakta sırtını Kâbe'ye yaslamış vaziyette Kureyş halkına karşı “Ey Kureyş halkı! Allah'a kasem olsun ki, benim haricimde hiçbiriniz İbrâhim'in dini üzere değildir!” derken gördüğünü ifade etmektedir.¹⁷⁶

Râvî rivayetin devamında, Zeyd b. Amr'ın diri diri toprağa gömülecek kız çocuklarının hayatını kurtardığını haber vermektedir. Zeyd, kızını öldürme teşebbüsünde bulunan kimseye, onu öldürmemesini, çocuğun bütün masraflarını karşılayacağını söyler ve o kızı yanına alırdı. Çocuk büyüyünce de babasına, isterse kızı geri verebileceğini ve onun bundan sonraki masraflarını karşılamaya devam edeceğinin de sözünü verirdi.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Buhârî, “Menâkıb”, 24 (No. 3826).

¹⁷⁵ Buhârî, “Menâkıb”, 24 (No. 3827).

¹⁷⁶ Buhari, “Menâkıb”, 24 (No. 3828) ; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/440.

¹⁷⁷ Buhari, “Menâkıb”, 24 (No. 3828).

Said b. Zeyd'ten rivayet edildiğine göre, Zeyd b. Amr'ın oğlu olan Said b. Zeyd, Hz. Peygamber'in yanına gelerek, babasının ömrü vefa etseydi kendisine iman edeceğini belirtmiş ve Allah Rasûlü'nden (s) babası için mağfiret talebinde bulunmuştu. Allah Rasûlü (s) bu talebe olumlu karşılık vermiş ve Zeyd b. Amr'ın kıyamet günü tek başına bir ümmet olarak diriltileceğini ifade etmiştir.¹⁷⁸

Bu rivayetin senedinde ismi geçen râvilerden el-Mesûdî'nin (Abdurrahman b. Abdullah) ihtilâtından dolayı¹⁷⁹ hadisin isnadı zayıf olarak nitelendirilmiştir.¹⁸⁰

1.1.8. Varaka b. Nevfel İle İlgili Rivayetler

İslâm öncesi ismi hanîfler arasında zikredilen kişilerden bir tanesi de Varaka b. Nevfel'dir. Onun inancı ve dinî yaşamı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Varaka, cahiliye dönemi putperestlerinin yaşam tarzlarından ve kendisine dahi faydası olmayan cansız varlıklara tapınmalarından hoşnut olmayan Zeyd b. Amr, Ubeydullah b. Cahş ve Osman b. Huveyris ile beraber hak dini bulma arayışı içerisine koyulmuştur. Bu doğrultuda Suriye taraflarına bir yolculuk yapmışlar, bu yolculuğun neticesinde Varaka Hristiyanlığı benimsemiştir. Fakat onun vefat etmeden önce hangi inançta olduğu meselesi ihtilâflıdır.

Varaka Mekke'deki en bilindik haniflerdendir. Ayrıca bazı şiirlerinde Zeyd b. Amr'ın inancına tâbi olduğunu ifade etmektedir. Zeyd'in Suriye seyahati akabinde Yahudiliği ya da Hristiyanlığı kabul etmeyip din-i İbrâhim üzere yaşamayı tercih ettiği bilindiğine göre Varaka b. Nevfel'in de tevhid ehli olarak ebedi âleme göçtüğü söylenebilir. Onun putlara tapmadığı, onlar adına kurban edilmiş hayvanın etini yemediği ve içki içmediği, İncil'i okuyarak onu Arapça veya İbrânîce olarak yazdığı aktarılmaktadır.¹⁸¹ Hz. Peygamber'in ilk vahyi aldıktan sonra üzerindeki korku ve heyecanın yatışmasının akabinde Hz. Hatice, Allah Rasûlü'nü amcaoğlu Varaka'ya götürmüş, o da Hz. Peygamber'e (s) risâletini müjdelemiştir.¹⁸²

¹⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/189; İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, 7/145.

¹⁷⁹ İhtilât: Yaşlılık, bunama, aşırı üzüntü gibi sebeplerle râvinin aklının zayıflaması ve rivayet ehliyetini kaybetmesi.

¹⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006), 3/87.

¹⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Medenî, *Sîretü İbn İshak*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978), 1/116-133.

¹⁸² Buhârî, "Bedü'l-vahy", 1 (No.3).

Varaka ile ilgili yapılan araştırma neticesinde bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'den gelen birkaç rivayete rastlanıldı. Örneğin, Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşıyan bir hadis olmasına rağmen eserlerine almadıkları, sahih bir senetle *Müstedrek*'te geçen ve Hz. Aişe'den gelen bir rivayette,

أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ زِيَادٍ الْعَدْلِيُّ، ثنا الإمام أبو بكرٍ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ، ثنا أَبُو سَعِيدٍ الْأَشْجِيُّ، ثنا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا تَسُبُّوا وَرَقَةَ فَإِنِّي رَأَيْتُ لَهُ جَنَّةً أَوْ جَنَّتَيْنِ»

Hiz. Peygamber Varaka için kötü söz edilmemesini tembihlemiş ve onu cennette gördüğünü ifade etmiştir.¹⁸³

Yine Hiz. Aişe'den gelen Varaka b. Nevfel ile ilgili başka bir rivayette,

حَدَّثَنَا أَبُو مُوسَى الْأَنْصَارِيُّ حَدَّثَنَا يُوسُفُ بْنُ بُكَيْرٍ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ وَرَقَةَ فَقَالَتْ لَهُ خَدِجَةُ إِنَّهُ كَانَ صَدَقَكَ وَلَكِنَّهُ مَاتَ قَبْلَ أَنْ تَظْهَرَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أُرَيْبُهُ فِي الْمَنَامِ وَعَلَيْهِ ثِيَابٌ بَيَاضٌ وَلَوْ كَانَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ لَكَانَ عَلَيْهِ لِبَاسٌ غَيْرُ ذَلِكَ»

Hiz. Hatice Allah Rasûlü'ne (s) Varaka'nın akıbeti hakkında “O seni tasdik etmişti fakat senin davetinden önce vefat etmişti.” diyerek merakını dile getirmişti. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s), rüyasında Varaka'yı beyaz kıyafetler içinde gördüğünü ve bu kıyafetlerin onun cennetlik olduğuna dair bir işaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴

Tirmizî bu rivayeti “garîb” olarak nitelendirmiştir. Ayrıca hadisin isnadında bulunan Osman b. Abdurrahman metrûk¹⁸⁵ olarak nitelendirilmiş ve hadisçiler nezdinde tenkide uğramış bir râvidir.¹⁸⁶ Osman b. Abdurrahman'ın isnad zincirinde olmadığı aynı hadisin hasen olarak nitelendirilen farklı rivayetleri de mevcuttur.¹⁸⁷

Yine Varaka ile ilgili çeşitli kaynaklarda farklı rivayetlere rastlanılmaktadır. Hiz. Câbir'den nakledilen ve Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî'nin (ö.

¹⁸³ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/666; Ali b. Hüsamiddin el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayânî, Safvetü's-Sekâ (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1401/1981), 12/78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/23.

¹⁸⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Şirket-ü Mektebet-ü ve Matbaat-ü Mustafa el-Babî'l-Halebî, 1395/1975), “Rü'yâ”, 10 (No. 2288); Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 6/65 (No. 24412); el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 12/78; İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 8/720.

¹⁸⁵ Metrûk: Yalan söylemekle itham edilen râviyi veya onun naklettiği rivayeti ifade eden hadis terimi.

¹⁸⁶ Tirmizî, “Rü'yâ”, 10 (No. 2288).

¹⁸⁷ İbnü'l-Mülakkîn Ebû Hafs Sirâcüddîn el-Mısırî, *et-Tevzîh li Şerhi'l-Câmi's-Sahîh*, thk. Dâru'l-Felah (Dımaşk: Dâru'n-nevâdir, 1429/2008), 2/283.

365/976) *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* isimli eserinde merfû olarak gelen ancak İsmâil b. Mücâlid'in babasından teferrüd ederek¹⁸⁸ aktardığı bir rivayette de,

أخرج بن عدي في الكامل من طريق إسماعيل بن مجالد عن أبيه عن الشعبي عن جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم رأيت ورقة في بطنان الجنة عليه السندس

Hız. Peygamber (s) Varaka'yı cennetin ortasında, üzerinde sündüsten bir elbise olduğu halde gördüğünü ifade etmiştir.¹⁸⁹

Ebû Meysere'den rivayet edilen başka bir hadiste de,

أخبرنا أبو عبد الله الحافظ قال : حدثنا أبو العباس محمد بن يعقوب قال : حدثنا أحمد بن عبد الجبار قال : حدثنا يونس بن بكير عن يونس بن عمرو ، عن أبيه ، عن أبي ميسرة عمرو بن شرحبيل أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لقد رأيتُ القسَّ في الجنَّةِ عليه ثياب الحرير ، لأنه آمنَ بي وصدَّقني

Hız. Peygamber (s), Kus'u (Varaka b. Nevfel) üzerinde ipekten elbiseler olduğu halde cennette gördüğünü çünkü onun kendisine iman etmiş bir kişi olduğunu ifade buyurmuştur.¹⁹⁰

Beyhâkî, rivayeti aktardıktan sonra bu isnadın munkatı' olduğunu,¹⁹¹ hadisin mahfûz¹⁹² olması halinde bu ifadenin Alak ve Müddesir surelerinin nazil olmasından sonra gerçekleşmiş olma ihtimalinin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹³ İbn Kesîr de hadisi Beyhâkî'yi kaynak göstererek nakletmekte ve hadisin mürsel¹⁹⁴ ve garîb¹⁹⁵ olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁶

Zeyd b. Amr için Hız. Peygamber tarafından “O kıyamet gününde tek başına bir ümmet olarak diriltilecektir”¹⁹⁷ ifadesinin bir benzerinin Varaka b. Nevfel için de

¹⁸⁸ Senedinin bir yerinde râvî sayısı teke düşen hadis için kullanılan terim.

¹⁸⁹ Muhammed b. Abdülbaki ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-Ledûniyye* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/452; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1991), 6/609.

¹⁹⁰ Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebû Bekr el-Beyhâkî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988), 2/158; İbn İshak, *Sîre*, 1/133; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/608.

¹⁹¹ Munkatı': Senedin sahâbîden sonra gelen kısmında bir veya daha çok râvisi atlanarak rivayet edilen hadis anlamında terim.

¹⁹² Mahfûz: Sahih hadis anlamında terim.

¹⁹³ el-Beyhâkî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 2/158.

¹⁹⁴ Mürsel: İsnadında, sahâbî olan râvisi veya diğer râvilerinden biri zikredilmeyen hadis.

¹⁹⁵ Garîb: Senedinin herhangi bir yerinde râvî sayısı bire düşen hadis.

¹⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 1/399.

¹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/189-190; İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, 7/145; el-Beyhâkî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 2/101-102.

kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Taberânî'nin rical-i sahih olarak nitelendirilerek aktardığı ve Esmâ bint Ebûbekir'den rivayet edilen bir hadiste,

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِوَسِّ بْنِ كَامِلٍ السَّرَاجُ، ثنا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ بْنِ أَبَانَ، ثنا أَسَامَةُ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ أَبِي بَكْرٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ عَنْ وَرَقَةَ بْنِ نَوْفَلٍ فَقَالَ: «يُبْعَثُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أُمَّةً وَحْدَهُ»

Allah Rasûlü'ne (s) Varaka b. Nevfel hakkında sorulduğu ve onun da “Varaka, kıyamet günü tek bir ümmet olarak diriltilecektir” buyurduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁸

İslâm'ın ilk yıllarında Varaka b. Nevfel bir gün çölde dolaşırken, efendisi tarafından Bilâl-i Habeşî'ye güneşin altında işkence edildiğini görmüştü. O esnada Bilâl “Vallah-u ehad, vallah-u ehad” demektedir. Onun sözlerini işiten Varaka, Bilâl'in yanına yaklaşarak “Yemin olsun ki ey Bilâl bir, bir” diye karşılık vermişti.¹⁹⁹

Varaka b. Nevfel ile ilgili tüm bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, onun tevhid inancına sahip olduğu, Hz. Peygamber'in (s) risâletini tasdik ettiği, hak mücadelesinde olan bir muvahhid olduğu görülmektedir. Ayrıca bütün bu nedenlerden dolayı onun sahâbeden sayıldığı da aktarılmaktadır.²⁰⁰

1.1.9. Kûs b. Sâide İle İlgili Rivayetler

İslâm öncesi dönemde hanîf olarak nitelendirilen isimlerden bir tanesi de Kûs b. Sâide'dir. Yapılan kaynak taramasında Hz. Peygamber'in onunla ilgili ifadeleriyle de karşılaşıldı. Örneğin, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr* ve *el-Mu'cemü'l-evsat*'ta râvileri sîka bir senetle zikrettiği İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadiste,

حدثنا أبو محمد عبد الله بن جعفر بن درستويه قال: حدثني أبي قال: حدثنا أبو عبد الله محمد بن نعيم قال: حدثنا أبو علي عبيد الله الدارسي حدثني أبو مسعود عبيد بن سميع عن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس قال: قيل: يا رسول الله، تترحم على قس؟ قال: نعم، إنه كان على دين أبي: إسماعيل بن إبراهيم

Allah Rasûlü'ne Kûs b. Sâide için Allah'tan rahmet dileyebilir miyiz şeklinde bir soru sorulmuştu. Allah Rasûlü de (s) elbette onun için Allah'tan rahmet dilenebileceğini, çünkü onun İsmâil b. İbrâhim'in dininden olduğunu ifade

¹⁹⁸ Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi (Riyad: Dâru's-Samî, 1415/1994), 24/82; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, 9/416.

¹⁹⁹ el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, 3/115.

²⁰⁰ Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, 1/526.

etmişti.²⁰¹

Kaynaklarda Allah Rasûlü'nün kendisini ziyarete gelen bir heyetten onu sorduğu, ona Allah'tan rahmet dilediği, kıyamet gününde tek başına bir ümmet olarak diriltileceğini söylediği ki benzer ifadeyi Zeyd b. Amr için de kullanmıştı ve onun Ukaz panayırında yaptığı bir konuşmasına şahit olduğu ifade edilmektedir.²⁰²

Taberânî'nin *Mu'cem* 'lerinde râvileri sîka bir senetle zikrettiği İbn Abbas'tan aktarılan bir rivayette de Allah Rasûlü İyâd heyetinden Kûs b. Sâide'yi sormuş ve onun öldüğü haberini almıştı. Kûs için Allah'tan rahmet diledikten sonra onu Ukaz panayırında etkili bir konuşma yaparken gördüğünü fakat o konuşmayı tam olarak hatırlayamadığını belirtmişti. Bunun üzerine kendisine o konuşmanın içeriği hatırlatılmıştı. Hz. Peygamber bu sözleri dinledikten sonra şöyle buyurmuştur:

«رحم الله قس بن ساعدة إني لأرجو أن يأتي يوم القيامة أمة وحده»

“Allah Kus b. Sâide'ye merhamet etsin. Öyle ümit ediyorum ki, o mahşere tek başına bir ümmet olarak gelecektir.”²⁰³ Hadisin Ebû Hüreyre'den gelen farklı rivayet kanalı da bulunmaktadır. Ancak bu kanaldan gelen isnad zincirindeki bazı râviler tenkide uğramıştır.²⁰⁴ Örneğin Ebû Hüreyre'den gelen rivayetin senedinde bulunan İbn Düreyd zayıf bir râvi olarak nitelendirilmiştir. Yine mezkûr senedde yer alan el-Kelbî yalancılık ile itham edilmiş bir râvidir.²⁰⁵

Kûs b. Sâide'nin bahsi geçen konuşmasının içeriğine bakıldığında, ölenlerin geri gelmeyişiinden, dağlardan, denizlerden, yıldızlardan, hâsılı bakıp görülen her şeyden insanların birer ibret alması gerektiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca bu konuşmada putperestlik eleştirilmekte, insanların yanlış inanç ve düşüncelerin peşinde savrulmakta olduğuna temas edilmektedir. Devamında ise çok yakında Allah'ın bir peygamberle bir din göndermek üzere olduğundan ve gelecek olan o

²⁰¹ Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-Ledûniyye*, 1/346; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr* (y.y. , ts.), 1/426; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifin el-Münâvî, *Feyzû'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'û's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356/1937), 4/19,26.

²⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/230-236; el-Beyhâkî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 2/101-102.

²⁰³ Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-Ledûniyye*, 1/343-346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/230-236; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, 9/418; Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eser* (Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye, 1399/1979), 1/68; el-Beyhâkî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, 2/101-102; Taberî, *Tefsîr*, 4/277; Ebû Hayyân, *el-Bahrû'l-Muhîr*, 5/45.

²⁰⁴ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-mesnû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 1/167.

²⁰⁵ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 161.

peygambere tâbi olanların mutluluğa ereceğinden, ona isyan edenlerin bedbaht olacağından söz edilmektedir.

1.1.10. Ümeyye b. Ebi's-Salt ile İlgili Rivayetler

Ümeyye b. Ebi's-Salt cahiliye dönemi şairlerindendir. Okuma yazma bilen kültürlü bir insandır. Eski kutsal kitapları incelemiş olup, Hz. İbrâhim'in dini, yani Haniflik üzere yaşamayı tercih etmiş, içki içmeyi ve zinayı haram görüp putperestliği reddederek tek olan Allah'a ibadet etmiştir. Cahiliye döneminde kullanılan "bismikellâhümme" ifadesini ilk olarak onun kullandığı, daha sonra Mekke'de bu ifadenin herkes tarafından benimsenip kullanıldığı rivayet edilir. Okuduğu kitaplardan, Hicaz bölgesinden bir peygamber çıkacağı bilgisini aldıktan sonra bu peygamberin gelmesini beklemiş ve hatta beklenen bu peygamberin kendisi olabileceğini düşünmüştür. Bu düşüncedeyken, Hz. Muhammed'e (s) risâlet vazifesi verilince ona haset etmeye başlamış ve İslâm'ı kabul etme şerefine nail olamamıştır. Bedir'de ölen Kureyşliler için yazdığı mersiyesi oldukça meşhurdur.²⁰⁶

Ümeyye b. Ebi's-Salt, şiirlerinde daha çok Allah'a iman, ölüm, ahiret, vahdâniyet vb. konuları ele alır. Kasidelerinden biri şu şekilde başlamaktadır: "Kıyamet günü Allah indinde, Hanîfliğin haricindeki bütün dinler bâtıldır." Başka bir kasidesinde ise; "Ya Rab! Ebediyen beni kâfir yapma. Kalbimin sırrını dâim iman kıl." Onun şiirlerinde buna benzer ibareler epeyce bulunmaktadır. Bu nedenle Hz. Peygamber, zaman zaman onun şiirlerini dinlemeyi arzu etmiş ve dinledikten sonra beğenilerini ifade etmiştir. Onun şiirlerindeki güzelliğe karşı hayranlığını bir defasında: "*Onun şiirleri iman etti, ancak kendisi küfürde kaldı*"²⁰⁷ şeklinde ifade etmiştir.

Ümeyye bir ara Hz. Peygamber'e tâbi olmak istemiş ve Medine'ye hicret öncesi mal almak amacıyla Hicaz'a gelmişti. Bedir'de bulunduğu bir sırada kendisine: "Ey Ebu Osman nereye gidiyorsun?" diye soranlara:

"Muhammed'e tâbi olmaya" cevabını verir. Bu cevap üzerine:

"Bu kuyuda kimler var biliyor musun?" diye sorarlar. "Bilmiyorum" deyince,

²⁰⁶ İbrâhim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yay. , 1988), 8/186.

²⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 7/154; el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/577.

“Dayıoğulların Utbe ve Şeybe, filan kimseler de bu kuyudadır” derler. Bu konuşma üzerine öfkelenen Ümeyye, devesinin burnunu keser, ağlar, elbisesini yırtar ve Tâîf’e gider, orada ölür.²⁰⁸

Buhârî’nin *Sahîh*’inde yer alan ve sahih bir senetle Ebu Hüreyre’den nakledilen bir rivayette,

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ ابْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: أَصْدَقُ كَلِمَةٍ قَالَهَا الشَّاعِرُ، كَلِمَةُ لَبِيدٍ أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ، وَكَادَ أُمَيَّةُ بْنُ أَبِي الصَّلْتِ أَنْ يُسْلِمَ

Rasûlullah (s) Ümeyye’nin Müslüman olmaya çok yaklaştığını fakat bunu başaramadığını belirtmek üzere Lebid b. Rebîa’nın bir şiirinden alıntı yapmakta ve Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın Müslüman ola yazdığını söylemektedir.²⁰⁹

Daha önce de belirtildiği gibi Hz. Peygamber Ümeyye’nin şiirlerini dinlemekten hoşlanırdı. Müslim’in *Sahîh*’inde ve İbn Hanbel’in *Müsned*’inde sahih bir senedle yer alan bir hadiste de bunun örneği görülmektedir.

حَدَّثَنَا عَمْرُو النَّاقِذُ وَابْنُ أَبِي عُمَرَ كِلَاهُمَا عَنْ ابْنِ عُيَيْنَةَ قَالَ ابْنُ أَبِي عُمَرَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مَيْسَرَةَ عَنْ عَمْرِو بْنِ الشَّرِيدِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ رَدِّفْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا فَقَالَ هَلْ مَعَكَ مِنْ شِعْرِ أُمَيَّةَ بْنِ أَبِي الصَّلْتِ شَيْءٌ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ هِيَ فَأَنْشَدْنَاهُ بَيْتًا فَقَالَ هِيَ ثُمَّ أَنْشَدْنَاهُ بَيْتًا فَقَالَ هِيَ حَتَّى أَنْشَدْنَاهُ مِائَةَ بَيْتٍ

Amr b. Şerîd’in babasından naklettiği rivayette, babasının Hz. Peygamber ile birlikte bir bineğe bindiklerinden ve Allah Rasûlü’nün (s) ondan Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın şiirlerini dinlemek istediğinden bahsedilmektedir. Bu konuşma esnasında onun okuduğu her beyitten sonra Hz. Peygamber daha fazla dinlemek istemiş ve nihayetinde Ümeyye’ye ait yüz beyit şiir dinlemiştir.²¹⁰

1.1.11. Amr b. Lühay el-Huzâî ile İlgili Rivayetler

Gerek Hz. Peygamber’in Haniflik ile ilgili gerekse hanîf olarak nitelendirilen isimlerle ilgili ifadelerine yukarıda yer verildi. Konu Haniflik olunca kaynaklarda Hanifliği tahrifat noktasında tabiri caizse fitili ilk ateşleyen kimse olarak gösterilen

²⁰⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, 8/187-189.

²⁰⁹ Buhari, “Menâkıbu’l-Ensâr”, 26 (No. 3841); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dımaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Edeb”, 41 (No. 3757); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/237.

²¹⁰ Müslim, “Şiir”, 1 (No. 2255); Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/389; el-Elbânî, *Muhtasar-u Sahîhi’l-Buhârî*, 4/355.

Amr b. Lühay'dan²¹¹ ve Hz. Peygamber'in onunla ilgili ifadelerinden bahsetmek bu noktada yerinde olacaktır.

Amr b. Lühay Sâibe ve Bahîra bidatlerini ilk kez uygulayan, Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil'in tebliğ ettikleri tevhid dinini yozlaştıran ve ilk put diken, vasîle adağını ilk icat eden kimsedir. Bir ara Amr, Mekke'den Şam'a gitmiş, Belka bölgesindeki eski Maâb şehrine vardığında Amâlîka toplumunun putlara taptıklarını görmüştü. Toplumun bu putlardan kurak zamanlarda yağmur; savaş ve felaket zamanlarında yardım dilediklerini öğrenmiş, onlardan aldığı Hübel isimli putu götürüp Kâbe'ye dikmiş, halkı buna tâzim ve ibadete davet etmişti.²¹² İşte Amr b. Lühay tarafından icat edilen bu bidatler, ilâhi kelamla reddedilmiştir: “Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm²¹³ ile alakalı bir buyrukta bulunmamıştır. Lakin Allah'ın kanunlarını inkâr edenler kendi yalanlarını Allah'a izâfe ediyorlar; onların pek çoğu akıllarını kullanmaktan acizler.”²¹⁴

Hz. Peygamber bu kişiyle alakalı İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadisinde, حدثنا أحمد بن المعلى الدمشقي ثنا هشام بن عمار ثنا عبد الله بن يزيد البكري عن ابن أبي ذئب عن صالح مولى التوأمة عن ابن عباس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أول من غير دين إبراهيم عليه السلام عمرو بن لحي بن قمعة بن خندف أبو خزاعة

İbrâhim'in (a.s) dinini yani Hanifliği ilk tahrif eden kişinin Amr b. Lühay olduğunu ifade etmektedir.²¹⁵

Rivayet, senetteki Salih isimli râvinin ihtilâtından dolayı²¹⁶ zayıf olarak görülmüş ancak İbn Ebû Zi'b, Salih'ten bu rivayeti ihtilatından önce almıştır.

²¹¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/116.

²¹² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/77; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 2/346; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/116.

²¹³ Bahîre: Cahiliye döneminde putperestlerin, bir dişi deve beş kere doğurur ve beşincisi erkek olursa kulağını yarmaları ve onu sağlamamaları, herhangi bir iş için kullanmamaları, ona binmemek üzere salıvermeleridir.

Sâibe: Cahiliye döneminde bir kişi, başına bir dert geldiğinde örneğin hasta olduğunda, "İyileşirsem devam sâibe olsun" diye adar, ve iyileştiğinde onu bahire gibi salıverir, ondan faydalanmayı haram ederdi.

Vasîle: Cahiliye döneminin putperest insanları tarafından belli sayıda doğumdan sonra erkek ve dişi olmak üzere ikiz dünyaya gelmiş olan yavrulardan "dişi olan erkek kardeşine kavuştu" diyerek putları için kurban etmekten muaf tuttukları hayvan.

Hâm: Bir erkek devenin dölünden on batın doğarsa, onun sırtını haram sayılması ve hiçbir sudan ve otlaktan menedilmemesidir.

²¹⁴ el-Mâide 5/103.

²¹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/328; el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 12/83.

²¹⁶ İhtilât: Yaşlılık, bunama, aşırı üzüntü gibi sebeplerle râvinin aklının zayıflaması ve rivayet ehliyetini kaybetmesidir.

Dolayısıyla rivayet sahih olarak kabul edilmiştir.²¹⁷ Bununla birlikte İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı kitabında senette Abdullah b. Yezid el-Kübrâ bulunduğu için isnadı zayıftır demiştir.²¹⁸

Buhârî ve Müslim'in sahih olarak naklettikleri Ebû Hüreyre'den aktarılan başka bir rivayette de,

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ ... وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَأَيْتُ عَمْرَو بْنَ عَامِرٍ بْنِ لَحْيٍ الْخَزَاعِيَّ يَجُرُّ قُصْبَهُ فِي النَّارِ وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ سَيَّبَ السَّوَائِبَ

Allah Rasûlü (s) Amr b. Lühay'ı cehennemde bağırsaklarını ateş içerisinde sürükler bir halde gördüğünü ifade etmektedir. Onun bu akıbete uğramasına sebep olarak ise develeri putlar adına salma adağı yapanların ilki olmasını göstermektedir.²¹⁹

Kaynaklarda bu minvalde *Müstedrek*'te geçen ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşıdığı belirtilen başka bir rivayete de rastlanılmaktadır. Burada Ebû Hüreyre'den gelen rivayet aktarılacaktır. Ancak bu hadisin benzer lafızla fakat farklı senetle Hz. Aişe'den rivayeti de mevcuttur.²²⁰

أَخْبَرَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي الْوَزِيرِ، ثَنَا أَبُو حَاتِمٍ الرَّازِيُّ، ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ، ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: ” عُرِضَتْ عَلَيَّ النَّارُ، فَرَأَيْتُ فِيهَا عَمْرَو بْنَ لَحْيٍ بْنِ قَمْعَةَ بْنِ خَنْدِيفٍ أَبُو عَمْرٍو، وَهُوَ يَجُرُّ قُصْبَهُ فِي النَّارِ، وَهُوَ أَوَّلَ مَنْ سَيَّبَ السَّوَائِبَ، وَغَيْرَ عَهْدٍ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَأَشْبَهُ مَنْ رَأَيْتُ بِهِ: أَكُنْتُمْ بَنُو أَبِي الْجَوْنِ “، قَالَ: فَقَالَ أَكُنْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، يَضْرِبُنِي شَبَهُهُ؟ قَالَ: ” لَا، إِنَّكَ مُسْلِمٌ، وَإِنَّهُ كَافِرٌ “

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (s) Eksem b. el-Cevni'l-Huzaî'ye, Amr b. Lühay'ı cehennemde bağırsaklarını sürükler bir vaziyette gördüğünü söylemişti. Buna sebep olarak da Amr'ın Hz. İbrâhim'in (a.s) dinini tahrif etmesi, develeri putlar adına salma adağı yapanların ilki olmasını göstermişti. Kendisinin onu çok anımsattığını söyleyince Eksem, Amr b. Lühay ile olan benzerliğinden endişe duymuş ve bu endişesini Hz. Peygamber (s) ile paylaşmıştı.

²¹⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Sirâcu'l-münîr fî tertîbi ehâdisi sahihi'l-câmiu's-sağîr*, thk. İsmâ Mûsa Hâdî (Beyrut: Dâru's-Sadîk, 1430/2009), 1/628.

²¹⁸ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, 2/201.

²¹⁹ Buhârî, “Menâkıb”, 9 (No. 3260); Müslim, “Cennet”, 50 (No. 2856).

²²⁰ İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 2/189.

Sonrasında Allah Rasûlü (s) bu benzerlikten dolayı korkmasına gerek olmadığını çünkü kendisinin bir mü'min, Amr'ın ise bir kâfir olduğunu belirtmiştir.²²¹

Bu noktada, Amr b. Lühay Hz. Peygamber'den (s) yıllar önce yaşamış bir şahsiyet olmasına rağmen onu bir başkasına nasıl benzetebildiği sorusu akla gelebilir. Kaynaklarda İbn Lühay'ın mavi gözlü, kısa boylu ve açık tenli olduğu bilgisi yer almaktadır.²²² Buradan hareketle Hz. Peygamber'in (s), Amr'ın fiziki özelliklerini biliyor olduğu düşünülebilir.

²²¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/598.

²²² Abdülkerim Özeydin, “Amr b. Lühay”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 3/87-88.

SONUÇ

Araştırmamızın ilk bölümünde, bazı müsteşriklerin Hz. İbrâhim'in (a.s) tarihi bir şahsiyet olmadığı yönündeki iddialarının Yahudi, Hristiyan ve İslâm kaynakları ve diğer tarihi argümanlar göz önünde bulundurulduğunda doğru olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca gerek Tevrat gerekse İnciller, daha çok Hz. İbrâhim'i şecere yönüyle ele alırken, yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in, onu inanç bağlamında işlemekte olduğu ve gönderildiği toplum ile giriştiği çetin mücadeleyi anlattığı görülmüştür.

Bilindiği üzere Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in yaşamı uzunca anlatılmaktadır. Ancak araştırma neticesinde görülmüştür ki onun hayatıyla ilgili verilen bilgiler çelişkiler barındırmaktadır. Örneğin Hz. İbrâhim'in Ur şehrinden göç edip Harran'a gittiği ifade edildikten sonra, buradan Kenan diyarına geçtiği anlatılmakta, ilk ifadede Harran'ın Kenan diyarı olduğu ancak sonraki anlatıma bakıldığında Kenan diyarı olmadığı manası çıkmaktadır. Tevrat'taki tenakuzlara yine örnek verilecek olursa; bir pasajda Sâre'nin Hz. İbrâhim'in yeğeni olduğu yazılıyken, bir başka pasajda üvey kız kardeşi olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla Hz. İbrâhim'in hayatıyla ilgili Tevrat'ta doğru bilgiye ulaşılması mümkün gözükmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de hiçbir konuda, dolayısıyla Hz. İbrâhim ile ilgili de içerisinde çelişki barındıran ifadelere rastlanılmaz. Kur'ân, yalnızca onun tevhid akîdesini tebliğ etmesiyle alakadar olur, tarihsel teferruata girmez.

Yine araştırmanın ilk bölümünde Hz. İbrâhim'in Allah'ın bir elçisi olarak hayatı boyunca Sümer, Harran, Kenan diyarında ve Mısır, Hicaz gibi daha pek çok yerde tevhid akîdesini yaymanın ve bu inancı dünyanın daha çok yerine ulaştırmanın mücadelesini verdiği görülmüştür. Nitekim tarihi kaynaklarda kesin belgeler mevcut bulunmamakla birlikte, bu kaynaklardan edinilen bilgilerden hareketle onun tebliğinin Acem diyarına, Türkistan, Hindistan ve dahî yeryüzünün birçok yerine ulaşmış olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Tüm kaynaklar onun bir dini yaymaya çalıştığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu dinin ve inancın özel bir isminin olması gerekir ki, işte İslâm bu inancın adını Haniflik olarak belirtmektedir.

Araştırma esnasında haniflik kavramına çok farklı anlamların verilmeye çalışıldığı görüldü ve bu anlamlardan araştırma içerisinde bahsedildi. Kavrama müsteşrikler tarafından özellikle dinsiz manasının verilmeye çalışılması ve birçok olumsuz anlam yüklenmesi İslam'a ve Hz. Peygamber'e karşı olumsuz propagandanın bir mahsulüdür. Nitekim Hz. Peygamber'in risâletinden önce Arap yarımadasında yaygın olan inanç putperestlik idi. Bu bozuk inanç coğrafyasında hakikati araştıran, diyar diyar dolaşarak Hz. İbrâhim'in dinini bulmaya çalışan kimseler bulunmaktaydı. Müşriklerin inanç ve geleneklerine aykırı hareket eden bu kimseleri putperestlerin dinsiz olarak nitelendirmesi ve tabiri caizse aforoz etmesi müsteşriklerin hanîf kavramına olumsuz anlam yüklemelerine malzeme teşkil etmiştir. Dolayısıyla bahsi geçen kavrama menfî manaların verilmesine bu nazarla bakılması gerekmektedir.

Hanîf kavramını içeren ayetler kronolojik olarak sıralandığında görülmüştür ki; kavram öncelikle Hz. İbrâhim'in dini için, sonrasında ise Müslüman'ın mutlak vasfı olarak kullanılmıştır. Kavrama farklı dillerde ve tarihi süreç içerisinde verilen anlam her ne olursa olsun Kur'ân'da hanîf İslam'a sınıksız sarılan, sağlam imana sahip, din-i İbrâhim'e sadık kişi anlamındadır.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise Hz. Peygamber'in (s) Haniflik ile ilgili hadislerinin geniş çaplı bir araştırması yapılmış, Haniflik ve türevlerinin on hadiste, yine bu kavramın din-i İbrâhim ve din-i İsmâil olarak üç hadiste geçtiği tespit edilmiştir. On bir hadiste ise İslam öncesi dönemde hanîf olarak nitelendirilen şahsiyetlerden bahsedildiği görülmüştür. Araştırılan bu hadislerin büyük çoğunluğunun temel hadis kaynaklarında yer aldığı ve sahih oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Hanîf kavramının geçtiği bu hadislerin birçoğunda bu kavramın hoşgörü ve kolaylık kelimeleriyle yan yana kullanılması, İslâm'ın da bir hoşgörü ve kolaylık dini olması, Kur'ân'daki hanîf Müslüman ifadesi bu kavramın aslında İslâm demek olduğu anlamına ulaşılmasında bir neden olarak görülebilmektedir. Ayrıca Allah indinde yegâne dinin İslâm olması, Hz. İbrâhim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed (aleyhimüsselam) ve dahî bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin İslâm olması yönüyle de Hanifliğin İslâm ile birlikte anılması ve değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır.

Bu yönde yapılan çalışmanın neticesinde bazı kimseler tarafından tartışılan Haniflik bir inanç sistemi midir yoksa Müslüman için bir sıfat mıdır sorusunun da aslında çok anlamsız olduğu görüldü. Çünkü Haniflik, Allah (c.c) tarafından Hz. İbrâhim'e tevdi edilen bir inanç sistemidir ve aynı zamanda İslâm'ın en temel faktörü olan tevhidi barındırdığı için de bir Müslüman'ın olmazsa olmaz vasfıdır. Yine Haniflik ile alakalı hadislerin hepsi bir arada düşünüldüğünde, Hanifliğin tüm peygamberlerin tebliğindeki müşterek ilkeleri barındırdığı, İslâm'ın da bu prensipleri sürdüren bir din olduğu ve Hz. İbrâhim gibi Hz. Peygamber'in de aynı inanç ve dini tebliğ ettiği sonucuna varmak mümkündür. Kısacası Haniflik Hz. İbrâhim'in dini olmakla birlikte müşrik kelimesinin zıttı olarak tüm peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid dininin unvanıdır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. (1351/1932). *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.
- Ahbârî, İbn Vadih. (1377/1958). *Tarihu'l-Yakubî*, Necef: y.y.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah eş-Şeybanî. (1416/1995). *Müsned-ü İmam Ahmed b. Hanbel*, (1. Basım), thk. Ahmet Muhammed Şakir. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Âlûsî, Muhammed Şükrü el-Bağdadî. (1342/1924). *Bülûgu'l-ereb fî marifeti ahvâli'l-Arab*, Mısır: y.y.
- Aydın, F. (2016). *Kur'ân'daki Hanîfler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar*, (1. Baskı), Ankara: Eskiyei Yayınları.
- Aynî, Ebu Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed. (ts.). *Umdetü'l Karî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ud. (1403/1983). *Şerhu's-Sünne*, (2. Basım), thk. Şuayb el-Arnaût. Dimaşk: Mektebetü'l-İslâmî.
- Bell, R. (1958). *Introduction to the Quran*, Edinburgh: The Edinburgh University Press.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. (1408/1988). *Delâ'ilü'n-nübüvve*, (1. Basım), thk. Abdülmü'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- , (1423/2003). *Şu'abü'l-îmân*, (1. Basım), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. (1923). *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-haliye*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. (1422/2001). *el-Câmi'u's-sahîh*, (1. Basım), nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât.
- Buhl, F. (1964). Hanîf. *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: M.E.B Yayınları.
- Caetani, L. (1924). *İslâm Tarihi* (H. Cahit, Çev.), İstanbul: Tanin Matbaası.
- Canan, İ. (1988). *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, (1. Basım), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (1963). Kur'ân-ı Kerîm ve Hanîfler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11.
- Cevad A. (1377/1957). *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, Bağdat: y.y.
- Cook, S. A. (1910). Abraham. *The Encyclopedia Britannica*, (11. Basım), Cambridge: University Press.

- Çağatay, N. (1982). *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. (2004). *es-Sünen*, (1. Baskı), thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. (1434/2013). *Sünen-i Dârimî*, (1. Basım), thk. Nebîl Hâşim el-Gamrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâir.
- Decevi, Y. (1351/1933). İbrâhim. *Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye*, Tahran: İntişarat-ı Cihan.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. (1430/2009). *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (1. Basım), thk. Şuayb el-Arnaût. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ebû Hayyân, Esîrüddin Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. (1420/1999). *el-Bahrû'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin. (1422/2002). *Muhtasar-u Sahîhi'l-Buhârî*, (1. Basım), Riyad: Mektebetü'l-Maarif.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. (ts.). *Ahbâru Mekke*, thk. Rushdi Sâlih Malhas, Beyrut: Dâru'l-Endülûs.
- Günaltay, Ş. (2016). *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, (3. Basım), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Günay, N. (2000). Hz. Peygamber'in Müslüman Olmayanlarla Münasebetleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, III. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta: İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Hamidullah, M. (1966). *İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri* (M. S. Mutlu Çev.), İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nureddîn b. Süleyman. (1414/1994). *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâ'id*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.
- Hindî, Ali b. Hüsâmiddin el-Müttakî. (1401/1981). *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl*, (5. Basım), thk. Bekrî Hayânî, Safvetü's-Sekâ, Beyrut: Müessesetü'r-risale.
- Hughes, T. P. (1965). *Dictionary of Islam, Library of religious and philosophical thought*, New Jersey: Published by Clifton.
- Izutsu, T. (1964). *God and Man in the Koran*, Tokyo: Keio Institute.

- İbn Hâcer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî. (1412/1991). *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, (1. Basım), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut: Dâru'l-Ceyl.
- , (1379/1959). *Fethu'l-bâri Şerh-u Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Bûstî. (1414/1993). *Sahîh-u İbn Hibbân*, (2. Basım), thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Basrî. (1375/1955). *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (2. Basım), thk. Mustafa es-Sakâ, vd., Mısır: Matba'atü Mustafâ al-Bâbî al-Halebî.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed el-Medenî. (1981). *Sîretü İbn İshâk*, thk. M. Hamidullah, Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları.
- , (1398/1978). *Sîretü İbn İshâk*, (1. Basım), thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer. (1385/1966). *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maarif.
- , (1419/1999). *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, Riyad: Dâru't-Tayyibe.
- İbn Kuteybe, (1970). Ebu Muhammed b. Abdullâh b. Müslim. *el-Maârif*, Beyrut: y.y.
- , (1902). *Tabakatu's-Şuara*, Leiden: Brill Yayınevi.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. (1430/2009). *Sünen-i İbn Mâce*, (1. Basım), thk. Şuayb el-Arnaût, Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem. (1414/1993). *Lisanû'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh b. Muhammed. (1379/1960). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru's-sadr.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. (ts.). *el-Mevzûât*, (1. Basım), Beyrut: Dâru'l-fikr.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed. (1384/1965). *el-Kâmil fî't-tarih*, Beyrut: Dâru's-sadr.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed. (1399/1979). *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye.
- , (1390/1970). *Câmiu'l-usûl fî-ehâdisi'r-rasûl*, (1. Basım), thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Dimaşk: Mektebetü'l-Halvânî.

- İbnü'l-Mülakkîn, Ebû Hafs Sirâcüddîn el-Mısırî. (1429/2008). *et-Tevzîh li Şerhi'l-Câmi's-Sahîh*, (1. Basım), thk. Dâru'l-Felah, Dimaşk: Dâru'n-nevâdir.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub b. İshak. (1417/1917). *el-Fihrist*, (2. Baskı), thk. İbrâhim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Huseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. (1374/1955). *Kitâbü'l-Eğânî*, Beyrut: Dâru's-sadr.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed er-Râgıb. (1380/1961). *el- Müfredat fî garîbi'l-Kur'ân*, Mısır: Mektebetü'n-Nezzar.
- Jeffery, A. (1938). *The Foreign Vocabulary of the Quran*, Cairo: Oriental İnstitute Baroda.
- Karaman, H. vd.. (2007). *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (3. Baskı), Ankara: DİB Yayınları.
- Katsh, A. I. (1954). *Judaism in Islam*, New York: University Press.
- Kitâb-ı Mukaddes*. (2009). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. (2008). (H. Altuntaş & M. Şahin Çev.), (8. Basım), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (1384/1964). *el-Cami'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (2. Basım), thk. Ahmed el-Berdûnî, Kahire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye.
- Kuzgun, Ş. (2015). *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrâhim ve Hanîflik*, (1. Basım), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kuzgun, Ş. (1997). Hanîf. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Margoliouth, D. S. (1951). Harranians. *In the Hastings Encyclopaedia of Religion and Ethics*, New York: Published by Charles Scribner's Sons.
- Massignon, L. (1922). *Essai Sur Les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane*, Paris: Published by Geuthner.
- , (1922). *La Passion d'al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj Martyr Mystique del Islam*, Paris: Published by Geuthner.
- Mes'ûdî, Ebû'l Hasen Ali b. Huseyn. (1356/1938). *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî. Kahire: Mektebetü's-şarki'l-İslâmiyye.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn. (1356/1937). *Feyzû'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'û's-sağîr*, (1. Basım), Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ.

- Müslim, Ebû'l Huseyn b. el-Haccac el-Kuşeyrî. (ts.). *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammer Fuâd Abdülbâki, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. (1411/1911). *es-Sünenü'l-Kübra*, (1. Basım), thk. Abdulğaffar Süleyman el-Bendari, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Nevevi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. (1990). *Riyâzu's-sâlihîn*, Ankara: DİB Yayınları.
- Nicholson, R. A. (1941). *Literary History of the Arabs*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim. (1411/1990). *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (1. Basım), thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Nöldeke, T. (1961). *Geschichte des Qorans*, Hildesheim: Georg Olms Verlag AG.
- Özaydın, A. (1991). Amr b. Lühay. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özkan, H. (2013). Zeyd b. Amr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. (1420/1999). *Mefâtihi'l-ğayb*, (3. Basım), Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.
- Reşit Rıza, M. (1373/1954). *Tefsîrü'l-Menar*, Mısır: Dârü'l-Menâr.
- Rûdânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân. (1418/1998). *Cem'u'l-fevâ'id min Câmi'i'l-usûl ve Mecmai'z-zevâ'id*, (1. Basım), thk. Ebû Ali Süleyman b. Dürey, Beyrut: Mektebet-ü İbn Kesîr.
- Seydişehri, M. E. (1327/1909). *Tarih-i Din-i İslâm*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye.
- Sönmez, V. (2016). Hz. İbrâhim'in Tabi Olduğu Hak Din ve Tevhidi İspat Metodu, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 27(1), 64-77.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. (ts.). *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- , (ts.). *el-Câmiu's-sağîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr*, y.y.
- , (1430/2009). *Sirâcu'l-münîr fî tertîbi ehâdisi sahihi'l-câmiu's-sağîr*, thk. İsmâ Mûsa Hâdî, Beyrut: Dâru's-Sadîk.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. (1947). *el-Milel ve'n-nihal*, Mısır: Muhammed F. Bedran Neşri.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. (1415/1994). *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (1. Basım), thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî, Riyad: Dâru's-Samî.

- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. (1420/2000). *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, (1. Basım), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- , (1387/1967). *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Beyrut: Dâru't-Teras.
- Tanyu, H. (1979). *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul: Bilge Yayınları.
- , (1978). *Türklerin Dinî Tarihçesi*, İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (1395/1975). *Sünen-i Tirmizî*, (2. Basım), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır: Şirket-ü Mektebet-ü ve Matbaat-ü Mustafa el-Babî'l-Halebî.
- Torrey, Ch. C. (1933). *The Jewish Foundation of Islam*, New York: Jewish Institute of Religion Press.
- Watt, M. Hanifs. (1965). *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: E. J. Brill.
- , (1982). *Modern Dünyada İslâm Vahyi* (M. S. Aydın Çev.), Ankara: Hülbe Yayınları.
- Wensinck, A. J. (1968). İsmail. *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Woolley, L. (1949). *Abraham, decouvertes recentes sur les origines des Hebreux*, (1. Basım), Paris: Payot Press.
- Yazır, Elmalılı, M. H. (2011). *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Zahraveyn Yayınları.
- Zebîdî, M. M. (1385/1966). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut: Matbaatü'l-hayriyye.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. (1407/1987). *el-Keşşâf an hakâik-ı gavâmizi't-tenzîl ve'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l Arabî.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbaki. (1417/1996). *Şerhu'l-Mevâhibi'l-Ledûniyye*, (1. Basım), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

